

HÉLIODÓROS
és
a
GÖRÖG SZERELMI REGÉNY
HANYATLÁSA

/Doktori értekezés/

IRTA Szepessy Tibor

B E V E Z E T É S

A disszertáció módosított és bővített változata egy korábbi tanulmányomnak¹, melyet olykor elismeréssel², olykor legalábbis érdeklődéssel³ fogadott a nemzetközi kritika. Hajdani gondolatmenetem továbbvezetését illetve revízióját több körülmény indokolja. Egyfelől az, hogy az azóta eltelt időben számos dolgozat foglalkozott újra Héliodórosszal és művével, főként pedig, hogy az utóbbi néhány év folyamán két igen jelentős monográfia is napvilágot látott, mely az antik regények - köztük a görög szerelmi regények - összességét, az egész műfaj keletkezésének és részben megszűnésének eleddig kielégítően meg nem oldott problémáját teszi vizsgálat tárgyává. Az egyik szerzője R. Merkelbach⁴, aki a kivált Kerényi⁵ óta divatosná vált vallástörténeti irányzat képviselője, másiké az Aisópos-kutatásairól is ismert B. E. Perry⁶, aki viszont,

---

1./ Héliodóros Aithiopiká-ja és a görög szofisztikus szerelmi regény, Antik Tanulmányok 4, 1957, 48-60. Ugyanez némi változásokkal németül is: Die Aithiopika des Heliodoros und der griechische sophistische Liebesroman, Acta Antiqua 5, 1957, 241-259.

2./ T. I. Kuznyecova, Szosztojanyije izucsenyija greccseszkovo romana v szovremennom zarubecsnom lityeraturovegyenyii, in: Antyicsnűj roman, Moszkva, 1969, 391-392.

3./ R. Merkelbach, Roman und Mysterium in der Antike, München und Berlin, 1962, 242-243.

4./ Lásd az előző jegyzetet.

5./ Der griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung, Tübingen, 1927.

szöges ellentétben a vallástörténeti megközelítésekkel⁷, szigorúan irodalomtörténeti és irodalomelméleti nézőpontból kísérel meg magyarázatot találni, elsősorban a műfaj kialakulására, de fölbomlására is, s ha felfogásával nem is lehet minden ponton egyetértünk, ha túlzottnak is érezzük Merkelbach róla és munkájáról írott elismerő szavait⁸, annyi kétségtelen, hogy sikerült valamelyest visszaszereznie az irodalomtörténeti módszer becsületét, melyet a görög regény eredeztetésével kapcsolatban fölröppentett, sokszor túllontúl könnyen cáfolható és hamar fiaskót vallott elméletek már-már egészen eljárt-szani látszóttak.

6./ The ancient romances; A literary-historical account of their origines, Berkeley and Los Angeles, 1967. /Sather classical lectures vol. 37./

7./ I. m. 336: This is all nonsense to me - mondja, elsősorban Kerényire és Merkelbachra célozva.

8./ Gnomon 40, 1968, 654: Es ist ein Werk entstanden, welches dem klassischen Werke von Erwin Rohde ebenbürtig zur Seite tritt.

M Ü F A J I K É R D É S E K

Az "antik regény" fogalmát, kivált összefoglaló jellegű vagy igényű szakmunkákban egészen tágan szokták értelmezni. R. Helm tömör kompendiuma⁹ szerint a görög és római "regényirodalom"-nak nyolc típusa van: filozófiai és történelmi regények, mitológiai regények, utazási regények és utópiák, szerelmi regények, keresztény regények, regényes életrajzok, regényparódiák és végül kómikus-szatirikus regények. A Mazal terjedelmes Forschungsbericht-je¹⁰ a regényes biográfiák és a regényparódiák kivételével ugyanazokat a kategóriákat tünteti föl, mint Helm; a különbség abból adódik, hogy Mazal Helm biográfiáit és regényparódiáit más kategóriákba osztotta be. Hasonlóképpen több antik regény-típust ismer és tárgyal E. H. Haight, az ókori regények amerikai népszerűsítője¹¹, és a szovjet klasszika-filológusok gyűjteményes tanulmány-kötete¹² is.

Az antik regény ilyen tág értelmezése azonban egész sor, viszonylag heterogén természetű alkotást foglal egy gyűj-

---

9./ Der antike Roman², Göttingen, 1956.

10./ Der griechische und byzantinische Roman in der Forschung von 1945 bis 1960, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 11-12, 1962-1963, 9-55; 13, 1964, 29-86; 14, 1965, 83-124.

11./ Essays on ancient fiction, New York, 1936; Essay on the greek romances, New York, 1943; More essays on the greek romances, New York, 1945.

12./ Antyicsnűj roman, Moszkva, 1969.

tőfogalom alá, az i. e. 4. századtól időszámításunk 5. századáig; beletartozik Xenophón Kyrupaideiája és az apokrif apostoltörténetek csakúgy, mint a pseudokallisthenési Alexandros-regény és Diktys Trója-regénye, hogy csak néhány szélsőséget említsünk. Mindezekben az alkotásokban voltaképp csak annyi a közös, hogy viszonylag terjedelmes, prózában írott mű valamennyi, melyekben ilyen vagy amolyan mértékig, de túlteng a fikció¹³.

Nem célunk az antik "regényes" műfajok különbségeinek, elválasztó stiláris és tartalmi jegyeinek részletes elemzése. A fenti felsorolással mindössze arra kívántunk utalni, hogy az ún. szerelmi regény, s ezen belül Héliodóros műve, amely a soron következő fejtegetések középpontjában áll majd, csupán egy csoportja az antikvitás több-kevesebb joggal "regény"-ként minősített alkotásainak; igaz viszont, hogy ez a - mind Helm, mind Mazal osztályozásában negyedik - csoport a leghomogénabb valamennyi antik "regény"-kategória között, s a kórikus-szatirikus regényeket leszámítva egyedül nevezhető a szó szoros értelmében regénynek. Charitón, az "ephesosi"¹⁴ Xenophón, Achilleus Tatios, Longos, Héliodóros művei tartoznak

---

13./ Was uns erhalten ist, verrät im Ganzen doch eine gewisse Verschiedenheit der Gattungen - ismeri el Helm is, i. m. 77.

14./ B. Lavagnini mutatta ki /Studi sul romanzo greco, Messina-Firenze, 1950, 143-150 = Annali delle Università Toscane NS 10/1, Pisa, 1926, 239-249/, hogy Xenophón valójában nem ephesosi származású, amit mellékneve sugallni látszik; ezt évszázadokkal később, megbízható életrajzi adatok híján, regényéből "következtették ki", melyben Ephesosnak fontos szerep jut.

ide, Iamblichos Phótios kivonatában és töredékekben fennmaradt Babylóniakája, az előző század vége óta papiruszon előkerült anonim regény-töredékek¹⁵, és a szintén anonim, latinul ránk maradt, de valószínűleg görög eredetiből átdolgozottfordított Historia Apollonii regis Tyri¹⁶, melyekhez Perry - véleményünk szerint helyesen - az erősen eltérő görög és latin átdolgozásban ismert, kétségtelenül görög eredetű alapulót Clemens-regényt vagy Pseudoklementinát is hozzáveszi¹⁷. E.

15./ Kiadásuk: B. Lavagnini, *Eroticorum Graecorum fragmenta papyracea*, Leipzig, 1922; F. Zimmermann, *Griechische Romanpapyri und verwandte Texte*, Heidelberg, 1936; legújában R. A. Pach, *The greek and latin literary texts from Greco-Roman Egypt*², Ann Arbor, 1965, no. 2616-2641, illetve ua., *A concordance to literary papyri*, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 3, 1966, 95-118.

16./ Hogy a Historia eredetije görögül vagy latinul íródott-e, régóta vita tárgya, vö. P. J. Enk, *The romance of Apollonius of Tyre*, *Mnemosyne* 4. ser. 1, 1948, 222-237. Maga Enk görög eredetűt tételez föl, mint nemrég K. Svoboda /Über die "Geschichte des Apollonius von Tyrus", in: *Charisteria Novotny*, Praha, 1962, 213-224/ és A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*², Bern und München, 1963, 921. Perry megint a Historia latin eredetűsége mellett kardoskodik /i. m. 324/; érvei azonban csak a nagyfokú átdolgozás eddig sem tagadott tényét erősítik, anélkül, hogy A. Riese-nek a görög eredeti meglétére utaló nyelvi észrevételeit /elavult, de jobb híján ma sem nélkülözhető szövegkiadásának előszavában, Lipsiae, 1893, XVII/ cáfolnák.

17./ I. m. 285-289, mégpedig abból a meggondolásból kiindul-

Rohde, a görög regényről írt klasszikus művében¹⁸ /s az ő nyomán számos más kutató, egyebek közt U. von Wilamowitz-Moellendorff, W. Schmid, M. Pohlenz¹⁹/ még Antónios Diogenés - egyébként ugyancsak Phótios kivonatában megőrzött - művét is a szerelmi regényekhez kapcsolta, mint olyan, terjedelmes és "fiktív" prózai alkotást, melyben a szerelem és az utazás motívumai először fonódnak össze, hogy aztán az ún. második szofisztika ebből az embrionalis formából alkossa meg a szerelmi regény fejlett típusát. A papiruszleletek azonban kihúzták a talajt Rohde elmélete alól: kiderült, hogy a papiruszon előkerült regények egyike-másika, elsősorban a Ninos-regény²⁰ megelőzi a második szofisztikát, vagyis a görög rétorika új virágzása nem lehet megteremtője, legfeljebb művészi tökéletesítője a görög szerelmi regénynek; másrészt viszont nem az 1. század végére datálható Antónios Diogenés hatott a regényre, ha-

---

va, hogy a Historia és a Pseudoklementina szerkezeti képlete föltűnően hasonló.

- 18./ Der griechische Roman und seine Vorläufer³, Leipzig, 1914 /negyedik kiadás: Berlin, 1960/, 269 sk. A mű harmadik kiadását használom, de a második lapszámait szerint idézek.
- 19./ Részletesen Th. Sinko, De ordine quo erotici scriptores Graeci sibi successisse videantur, Eos 41, 1940-1946, 23-46.
- 20./ F. Zimmermann /i. m. 13-35/ legkésőbb az 1. századra teszi, R. M. Rattenbury /Romance; Traces of lost greek novels, in: J. U. Powell, New chapters in the history of greek literature, Oxford, 1933, 211 sk./ hajlandó az i. e. 1. századra datálni; Perry szerint /i. m. 153/ egyenesen i. e. 100 körül keletkezett.

nem épp fordítva, az ő művének "regényes" elemei a már kialakult szerelmi regény meglétéről és befolyásáról tanuskodnak. A mai kutatás tehát Antónios Diogenést egyértelműen az utazási regények kategóriájába utalja²¹.

Mi teszi most már a szerelmi regényeket olyan homogén csoporttá az antik "regényes" műfajok között²²? Mindenekelőtt az, hogy - szemben például Petronius "reális" Satyricon-jával - valamennyi "ideális" regény, azaz karaktereit és cselekményét általában a romantikus szélsőségek jellemzik, s hogy a történet mindig a jó győzelmével ér véget; aztán, hogy valamennyi görög nyelvű, vagy legalábbis föltehetőleg görög eredetire megy vissza, s ennek megfelelően cselekményét az óriási kuméné keleti, hellénizált vidékein bonyolítja; végül, hogy a középpontban rendszerint egy-egy emberfölöttien szép, erkölcsös és állhatatos szerelmespár gyorsan pergő, kalandos története áll, akik, épp a megpróbáltatások és veszélyek során tanúsított erkölcsi szilárdságuk jutalmául, végül megérdemelt boldogságban élhetnek egymás oldalán²³. Igaz, a Historia Apol-

---

21./ R. Helm, i. m. 29 sk.; O. Mazal, i. m. 13, 1964, 38; vö.

legújabbán L. di Gregorio, Sugli Apista hyper Thulén di Antonio Diogene, Aevum 42, 1968, 199-211.

22./ A töredékeket - éppen töredék-jellegük miatt - természetesen csak korlátozott mértékben használhatjuk föl a szerelmi regények legáltalánosabb jegyeinek körvonalazásához; és alig lehet megalapozott következtetéseket levonni a csak név szerint ismert regényírókra vonatkozó szűkszavú utalásokból.

23./ Ez a nagyfokú stereotípiá magyarázza, hogy Kerényi az összes regényt egyetlen történet, az Isis-Osiris mítosz szekularizált változatának tartja, vagy, hogy Merkelbach

lonii regis Tyri és a Clemens-regény némileg elütnek ettől a sémától, mert bennük nem a szerelmespár, hanem egy család - ilyen vagy amolyan okból történő - szétszóródása és tagjainak szerencsés egymásra találása²⁴ alkotja a regényt. A szerelem motivuma, ha nem is hiányzik, kétségkívül háttérbe szorul a két műben, s helyette az utazás motivuma kerül előtérbe. Mégis hiba volna a két család-történetet az utazási regények kategóriájába utalni: azokra ugyanis a földrajzi-etnográfiai fantasztikum, esetenként az utópikus célzat jellemző, mondhatni ez az igazi mondandójuk, míg az utazásban részt vevő személy vagy személyek egyéni sorsa alig-alig érdekli a szerzőt, ellentétben a Historia és a Clemens-regény szerzőjével illetve átdolgozójával. Annyit mindenesetre már most, egyelőre kommentár nélkül, de érdemes megjegyeznünk, hogy ez a két regény - és az egész csoporton belül csak ez a kettő! -, mely bizonyos mértékig eleve eltér a többi szerelmi regénytől, keresztény átdolgozás /a Historiában felszínes, a Pseudoklementinában viszont mélyreható/ nyomait mutatja.

---

mindegyik mögött a misztériumvallások beavatási szertartásait véli fölfedezni.

24./ Ezt fejezi ki a Pseudoklementina Rufinus latin fordításában-átdolgozásában fennmaradt verziójának találó Recognitiones címe.

K R O N O L Ó G I A I V Á Z L A T

Ami a görög szerelmi regények datálását illeti, a század elején Rohde még úgy tartotta, hogy időszámításunk 1. és 6. százada között keletkeztek. A papiruszon előkerült regénytöredékek hatására azonban elképzelését több lényeges ponton módosítani kellett. Mindenekelőtt: az eddig ismeretlen, töredékes papirusz-regények közül az egyik, a három töredéssel képviselt Ninos-regény, mint fentebb már utaltunk rá, legfőljebb egykorú a szerelmi regények Rohdétól föltételezett őstípusával, de - s ez a valószínűbb - korábbi nála²⁵. Másfelől: előkerültek papirusz-töredékek az ismert regényekből is. Így három - közülük kettő a 2. századra, egy a 2-3. század fordulójára datálható²⁶ - Charitón regényéből, melyet Rohde a fejlődés végpontjára helyezett²⁷, s amelyet ma, épp a papirusz-

---

25./ Az első kettőt /Pap. Berl. 6926/ még U. Wilcken publikálta /Hermes 28, 1893, 161-193/, a harmadikat, melyet 1932-ben fedeztek föl, véglegesen M. Norsa /PSI 13, 1949, 82-86, no. 1305/, aki a három papirusztöredéket paleográfiai megfontolásokból legkésőbb az 1. század közepére teszi. Magától értetődik, a regény keletkezése szempontjából ez csak terminus ante quem.

26./ Pap. Fayum no. 1: Fayum towns and their papyri, ed. B. P. Grenfell - A. S. Hunt, London, 1900; Pap. Michaelides no. 1.: Papyri Michaelidae, ed. D. S. Crawford, Aberdeen, 1955; Pap. Oxy. no. 1019: Oxyrhynchus Papyri 8, ed. B. P. Grenfell - A. S. Hunt, London, 1910.

27./ I. m. 521 sk.

leletek következtében, a 2. század elejére, sőt az 1. század végére szokás datálni²⁸. A huszas-harmincas évek elején tehát már az volt az általános nézet, hogy az általunk töredékesen, kivonatban vagy teljes egészükben ismert szerelmi regények időszámításunk kezdete és a 4. század első fele közé eső periódusban íródtak, s hogy a sort Achilleus Tatios zárta²⁹. Ujra változott azonban a kép, mikor A. Vogliano épp egy olyan Achilleus Tatios-töredéket publikált³⁰, melyet a paleográfiai vizsgálatok szerint a 2. század végén írtak. Vogliano megállapításait elfogadta a kritika, átvette a tudományos közvélemény³¹; általában kedvező fogadtatásra talált F. Altheimnek a föltételezése is³², hogy a regény, melyben többször esik szó az egyiptomi bukolosokról, alighanem kevéssel a Marcus Aureli-

---

28./ Kerényi K., Regények papyruson, Sziget 3, 1939, 18; Th.

Sinko, i. m. 26 sk.; B. E. Perry, i. m. 343 sk., 1. jegyzet; A. Lesky /i. m. 913/ azt a föltételezést is megkockáztatja, hogy a regény születésének időpontja esetleg az i. e. 1. századra is levihető.

29./ W. Christ - W. Schmid - O. Stählin, Geschichte der griechischen Literatur II/2⁶, München, 1924, 808-823; 1046; 1212; R. M. Rattenbury, i. m. 254.

30./ Studi Italiani di Filologia Classica NS. 15, 1938, 121 sk. Az Achilleus-regény papirusz-töredékeiről - számszerint négyről - összefoglalóan ír J. Schwartz, Quelques observations sur les romans grecs, l'Antiquité Classique 36, 1967, 536 sk.

31./ A. Lesky, i. m. 922; E. Vilborg, az utolsó Achilleus-kiadás /Göteborg, 1955/ előszavában, XVI sk.

32./ Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum 1, Halle-Saale, 1948, 121 sk.

us alatt /172/ kitört bukolos-lázadás után íródott.

A többi szerelmi regényből ezidáig nem kerültek elő papiruszok, viszont datálásuk sem volt annyira ingadozó, mint Charitóné illetve Achilleus Tatiósé. Iamblichos például - és ez még Phótios kivonatából is világosan kitetszik³³ - maga árulja el, hogy akméja Soaemus arméniai király uralkodásának idejére, azaz a 2. század harmadik negyedére esik. Longosnak ugyan Rohde elég tág határokat szabott, a 2. század elejétől az 5. század elejéig³⁴, de már Xenophón csak a 3. század közepe előtt, a 2. században tudta elképzelni³⁵; s ha a mai kutatás Longost általában jóval lejjebb, a 2. század végére helyezi is³⁶, részben nyelvi okoknál fogva, részben leírásainak a 2. századi freskófestészettel mutatott föltűnő hasonlósága miatt³⁷, Xenophón Rohde-adta datálása nem változott³⁸. A Hi-

---

33./ E. Habrich mintaszerű, Phótios kivonatát és a Sudából, valamint különböző kódexekből és palimpsestusokról összegyűjtött töredékeket egyesítő Iamblichos-kiadása /Lipsiae, 1960/: c. 10.

34./ I. m. 531 sk.

35./ I. m. 409 sk.

36./ Th. Sinko, i. m. 38 sk.; B. E. Perry, i. m. 350 sk., 17. jegyzet; A. Lesky, i. m. 924. R. Helm /i. m. 50 sk./ nem ad kormeghatározást.

37./ O. Weinreich, Der griechische Liebesroman, Zürich, 1962, 18 sk.; M. C. Mittelstadt, Longus: Daphnis and Chloe and roman narrative painting, Latomus 26, 1967, 752-761 és O. Schönberger, Longos-kiadásának /Berlin, 1960/ előszavában, 2 sk. /3: Man wird also nach allem Longos in die Zeit um 200 n. Chr. setzen dürfen./

38./ Th. Sinko, i. m. 31 sk.; B. E. Perry, i. m. 345 sk., 2.

storia Apollonii regis Tyri és a Pseudoklementina föltételezhető görög eredetije esetében szintén a 2., legkésőbb 3. századi datálás az általános³⁹.

Már ennyiből is kitetszik, hogy Rohde óta a szerelmi regények keletkezésének idejét különböző megfontolásokból lejjebb kellett szállítani. Vonatkozik ez Héliodórosra is, akinek működését Rohde⁴⁰, egyebek közt a regényében kifejeződő Hélios-tisztelet miatt, Aurelianus korára tette, elvetve a rá vonatkozó keresztény hagyományt⁴¹, mely szerint Héliodóros a 4. században élt, s hogy pogány fiatalkora után /erre esnék

---

jegyzet; A. Lesky, i. m. 920. Kivétel R. Helm, aki /i. m. 43 sk./ Xenophónban Héliodóros követőjét és utánczóját látja, s a kettőjüknel található közös vagy hasonló motívumok nagyon megkérdőjelezhető elemzésével Xenophónt a 4. századra teszi.

39./ A Historiára vonatkozóan vö. E. Rohde, i. m. 435 sk.; P. J. Enk, i. m. 236 sk.; K. Svoboda /i. m. 222/ szerint az 1. század sem lehetetlen. Még a görög eredetit elvető kutatók sem képzelik el a regény keletkezését a 3. század után, vö. B. E. Perry, i. m. 294 sk. A Pseudoklementinával kapcsolatban E. Rohde, i. m. 507, 1. jegyzet; J. Bidez - F. Cumont, Les mages hellénisés, Paris, 1938, 43; B. E. Perry, i. m. 285 sk. és B. Rehm, szövegkiadásának /Die Pseudoklementinen I: Homilien, Berlin, GCS 42, 1953/ előszavában, VII.

40./ I. m. 453 sk.

41./ Sókratés, Historia Ecclesiastica 5, 22 és Niképoros Kallistos, Historia Ecclesiastica 12, 34; vö. még A. Colonna, L'assedio di Nisibis del 350 d. C. e la cronologia di Eliodoro Emeseno, Athenaeum 28, 1950, 79-87.

regényének megírása/ keresztény lett, sőt Trikka püspökévé választották. Kétségtelen, hogy a történet joggal ébreszt gyanakvást: egyfelől, mert a trikkai püspök és a regényíró azonosításában Sókratés csupán kőszá hírekre támaszkodott / *λίγι-ταί*/; másfelől, mert Niképhoros Kallistos mindössze Sókratést színezi tovább, de úgy tűnik, semmi más, Sókratésétől független forrást nem használt; s végül, mert a Suda-lexikon a püspökké választás történetét, helynev említése nélkül ugyan, Achilleus Tatioossal kapcsolatban jegyzi föl. Az életrajzi adatokat tehát Rohde nyomán a későbbi kutatók is elvetették; nem követték ellenben őt a regény datálásában. Már a huszas-harmincas évekre az a vélemény vált uralkodóvá, hogy Héliodóros alighanem a Severusok alatt vagy közvetlenül utánuk írta művét⁴². Héliodóros ugyanis, mint regényének befejező soraiban elmondja⁴⁹, a szíriai Emesa szülötte volt, s köztudott, milyen fontos szerephez jutott a város a Severusok alatt: nemcsak azért, mert az energikus és okos Iulia Domna, Septimius Severus felesége csakúgy Emesából származott el Rómába, mint nővére, Iulia Maesa, két leánya, Soaemia és Mamaea révén Heliogabalus és Severus Alexander nagyanyja, hanem főként azért, mert az emesai papi dinasztianak ezek a nőtagjai, élve a császári udvarban megszerzett óriási befolyásukkal, szülővárosuk

---

42./ K. Münscher, RE 8, 1916, 20 sk., s. v. no. 15; R. M.

Rattenbury, az R. M. Rattenbury - T. W. Lumb - J. Mailon féle szövegkiadás /1, Paris, 1935/ előszavában, XV sk.; F. Altheim, i. m. 103 sk. / = Helios und Heliodoros von Emesa, Amsterdam-Leipzig, 1942, 25 sk./

43./ 318, 18. Most és a következőkben E. Bekker Héliodóros-kiadásának /Leipzig, 1855/ lap- és sorszámait szerint idézek.

és családjuk legfőbb istenét, Héliost és Hélios kultuszát is propagálni igyekeztek⁴⁴. Ime az a kulturális-politikai légkör, melyben leginkább el lehet képzelni Héliodóros működését, különösképp ha hozzá vesszük azokat az - alábbiakban még részletezendő - szemléletbeli hasonlóságokat, melyek Héliodórost Philostratoszal, a tyanaí Apollónios - Iulia Domna fölszólítására vagy legalábbis szellemi ösztönzésére írt - életrajzának szerzőjével rokonítják.

A negyvenes évek elején azonban újra föllángolt a már-már elsimulni látszó kronológiai vita. Előbb M. H. A. L. H. van der Valk⁴⁵, s őt követve A. Colonna⁴⁶, majd R. Keydell⁴⁷ mind nyomatékosabban hangsúlyozták, hogy Sjené ostromának Héliodóros Aithiopikájában /9. könyv/ található leírása sokban hasonlít - olykor szövegszerűen is - ahhoz a képhez, melyet Iulianus császár 1. /22 sk./ és 3. /11 sk./ beszédeben

---

44./ K. Bihlmeyer, Die "syrischen" Kaiser zu Rom /211-235/ und das Christentum, Rottenburg a. N., 1916; A. von Domaszewski, Die politische Bedeutung der Religion von "mesa, Archiv für Religionswissenschaft 11, 1908, 223 sk. / = Abhandlungen zur römischen Religion, Leipzig und Berlin, 1909, 197 sk./; F. Altheim, Der unbesiegte Gott; Heidentum und Christentum, Hamburg, 1957, 61-77.

45./ Remarques sur la date des Éthiopiens d'Héliodore, Mnemosyne 3. ser. 9, 1941, 97-100.

46./ I. m. és újabban La cronologia dei romanzi greci: Le "Etiopiche" di Eliodoro, Il Mundo Classico 18, 1954, 143-153.

47./ Zur Datierung der Aithiopika Heliodors, in: Polychronion; Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg, 1968, 345-350.

fest Nisibis 350-ben lezajlott ostromáról. Az érvek többeket meggyőztek: M. P. Nilsson⁴⁸ és R. Helm⁴⁹ hajlandók voltak Héliodórost a 4. század második felére tenni, egyben elismerve az életrajzi adatok hitelességét is. Mások viszont épp az elmentetes következtetést vonták le Héliodóros és Iulianus egyezéseiből: nevezetesen azt, hogy a császár, aki saját bevallása szerint olvasott görög regényeket⁵⁰, és, maga is Helios-hívő léven, Héliodórost minden bizonnyal ismerte, Nisibis ostromának leírásába héliodórosi reminiszcenciákat kevert⁵¹. R. Merkelbach pedig, igen találóan, azt a megjegyzést teszi, hogy a Nisibisnél alkalmazott ostrom-technikának nyilván megvoltak a hagyományai, s mindjárt utal is a Lykopolisszal kapcsolatban hasonló ostromot említő Rosette-i felirat tanúságára⁵². Ezt a magunk részéről még egy Lukianos-hellyel toldhatnánk meg, melyben arról esik szó, hogy Sóstratos, az alexandriai Pharos építője "várostrom nélkül kezére adta Ptolemaiosnak Memphist, pusztán a folyó átvágásával és kettéosztásá-

---

48./ Geschichte der griechischen Religion 2, München, 1950, 542 sk.

49./ I. m. 42.

50./ 89. levél, 301b /ed. J. Bidez, Paris, 1924/. Iulianus óva inti levele címzettjét a regények olvasásától, amiképpen Septimius Severus is Clodius Albinus hitelet igényekszik rontani azzal a megjegyzéssel, hogy irodalmi izlése sosem emelkedett Apuleius regényének szintje fölé, vö. SHA Clodius Albinus, c. 12, 12.

51./ Vö. F. Altheim, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum 2, Halle-Saale, 1950, 272 sk.; O. Weinreich, i. m. 34 sk.

52./ I. m. 262, 1. jegyzet.

val"⁵³. A kérdés kétségkívül további megfontolást igényel ugyan, mindamellett Perry nyomán⁵⁴ nem látunk kényszerítő okot arra, hogy van der Valk, Colonna és Keydell érveinek engedve Héliodórost ne a 3. század második negyedére, hanem valamikor Nagy Theodosius korára helyezzük.

A fenti, talán hosszúra sikeredett kronológiai áttekintésből kettős tanulság adódik. Egyfelől kiviláglott, hogy a görög szerelmi regények nem a Rohde által föltételezett, közel 5-6 évszázadnyi időszakaszban, hanem sokkal szűkebb időbeli határok között, időszámításunk kezdetétől /talán az i. e. 1. századtól/ a 3. századig keletkeztek⁵⁵, s ezen belül is je-

---

53./ Hippias c. 2. De túl azon, hogy az ostromnak ez a módja az ókorban nem korlátozódott Nisibis esetére, épp a sajátos feltételek miatt /az ostromlandó városnak folyóvíz partján, de a folyó szintjénél alacsonyabban kellett feküdnie/ az ilyen ostromok kétségkívül több stereotip mozzanatot tartalmaztak másfajta ostromoknál: nyilvánvalóan mindig körgáttal kellett övezni a várost, aztán átvágni a folyó töltését; s ugyanolyan nyilvánvaló, hogy a városfal és a körgát közé beözönlő víz előbb-utóbb vagy a városfalat, vagy, ha nem volt elég erős, a körgátat, esetleg egyiket is, másikat is áttörhette. Ha tehát Héliodórosnál és Iulianusnál mindkettő bekövetkezik, az korántsem jelenti szükségképpen azt, hogy a két leírás egyazon történelmi eseményre, adott esetben Nisibis ostromára vonatkozik. Mi több, az ostrom stereotip mozzanatai a két leírás közt konstatált nyelvi-stiláris egyezések egyrészt is kielégítően magyarázzák!

54./ I. m. 349, 13. jegyzet.

55./ A modern kronológia mellett szól az a körülmény, hogy a

lentős részük a 2. század folyamán íródott. A regények virágkora tehát szembeötlő módon egybeesik a gazdasági és politikai prosperitásnak azzal a korszakával, melyet a római birodalom keleti provinciái a császárkor első évszázadaiban megérektek, s amelynek csak a 3. századi nagy válság vetett véget; és nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy itt nem pusztán két jelenség véletlen egybeeséséről van szó⁵⁶. A másik, ugyancsak figyelemreméltó tanulság pedig az, hogy Héliodóros Aithiopikája minden jel szerint egyike a legutolsó görög szerelmi regényeknek, ha ugyan nem épp a legeslegutolsó.

---

regény-papiruszok zöme szintén erre a periódusra esik, mint Rattenbury észre is veszi /Romance; Traces of lost greek novels, in: J. U. Powell, New chapters in the history of greek literature, Oxford, 1933, 254/. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a Ninos-regény, és az ugyancsak papirusz-töredékekből ismert Métiochos-Parthenopé regény egy-egy jelenetét mozaikon is ábrázolták, jellemző módon ismét 200 körülre, illetve a 2. századra datálható mozaikokon, vö. D. Levi, Antioch mosaic pavements, Princeton, 1947, 1, 117-118 és 2, XX a, b, c; B. Lavagnini, i. m. XIV/1 és 208/209.

56./ A. Lesky is észreveszi az összefüggést /i. m. 919/:

Dass das zweite nachchristliche Jahrhundert, die Zeit beträchtlichen Wohlstandes, auch eine solche lebhafter Romanlektüre war, lässt die besondere Dichte einschlägiger Papyri erkennen.

A P R O B L E M A

Ha azonban ez így van, önként merül föl a kérdés: nem hordozza-e magán már az Aithiopika is a műfaj hanyatlásának jegyeit? Nem lehet-e fölfedezni vajon Héliodóros művében olyan tartalmi-formai elemeket, melyek a szerelmi regény rendkívül egységes képletének belső föllazulására-fölbomlására utalnának?

Hogy az Aithiopika bizonyos vonásaiban elűt a műfaj többi képviselőjétől, azt természetesen már eddig is kimutatták. Abban például, hogy a szerelmi regények egyenesvonalú elbeszélési módját egyedül az Aithiopikában váltja föl, legalábbis a regény első felében, a "visszatekintő" technika, az "in medias res" kezdés, vagyis két idősik egymásba játszátása és az ebből eredő művészi lehetőségek tudatos kiaknázása⁵⁷; avagy abban, hogy az Aithiopika nemcsak Hélios-központú vallásosságával hoz többet és mást a többi regény szokványosabb-hagyományosabb vallásosságához képest, hanem - legalább körvonalaiiban - határozott filozófiát is kifejezésre juttat, mégpedig az újpythagoreizmust⁵⁸ vagy újplatonizmust⁵⁹ - a két, Hé-

---

57./ Az Aithiopika kompozíciójáról, stílusáról O. Schissel von Fleschenberg, *Entwicklungsgeschichte des griechischen Romanes im Altertum*, Halle, 1913, 50 sk.; V. Hefti, *Zur Erzählungstechnik in Heliodors Aithiopika*, Wien, 1950; O. Mazal, *Der Stil des Heliodoros von Emesa*, Wien, 1954; ua., *Die Satzstruktur in den Aithiopika des Heliodor von Emesa*, *Wiener Studien* 71, 1958, 116-131.

58./ E. Rohde, i. m. 464 sk.

lios tiszteletével egyébként összefüggő irányzat annyi közös vonást mutat föl⁶⁰, hogy pontos elhatárolásuk a regényen belül nem lehetséges.

Héliodóros tehát, úgy tűnik, egyfelől változtatott a hagyományos regény-kompozíción, másfelől nem csupán élvezetes olvasmánynak szánta művét, mint a többi szerelmi regény írója, hanem, a szórakoztatás kétségkívül nála is elsődleges célja mellett, mondhatni az izgalmas-lebilincselő történet ürügyén, nem ugyan szemet szűrő módon, de azért jól kivehetően, vallási-filozófiai propagandát is akart kifejtetni. Geffcken talán túlságosan sarkitva fogalmaz, mikor az Aithiopikát újplatonikus "iránymű"-nek nevezi⁶¹, mégis közelebb jár az igazsághoz, mint azok, akik - kivált újabban - minden irányzatosságot megtagadnak Héliodórostól, ahogyan W. Capelle vagy R. L. Kowarna⁶², illetve azok, akik olyasfajta irányza-

---

59./ O. Schissel von Fleschenberg, i. m. 60; J. Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, Heidelberg, 1920, 88.

60./ T. I. Kuznyecova, Roman Geliadora "Efiopika" i jevo mjeszto v isztorii zsanra, in: Antyicsnűj roman, Moszkva, 1969, 102; G. Hansen, Platonismus und Pythagoreismus, in: Umwelt des Christentums², herausgegeben von J. Leipoldt und W. Grundmann, Berlin, 1967, 1, 369.

61./ I. h.: Es handelt sich hier um mehr als Pythagoreertum: die Erzählung ist eine neuplatonische Tendenzdichtung. Vö. F. Cumont, Les mysteres de Mithra³, Bruxelles, 1913, 194.

62./ Zwei Quellen des Heliodor, Rheinisches Museum, NF. 96, 1955, 166 sk., illetve Das Weltbild Heliodors in den "Aithiopischen Geschichten", Wien, 1959, 80 sk. Capelle csu-

tosságot vélnek nála fölfedezni, mely valójában idegen volt az Aithiopika írójától, ahogyan E. Feuillâtre⁶³ vagy - többször idézett művében - Merkelbach⁶⁴. Mindent összevetve, Rohdenak azokat a fejtegetéseit, melyekben Héliodóros Hélios-központú vallásosságát és újpythagoreus-újplatonikus szemléletét bizonyítja, lényeges vonásaiban ma is helytállóaknak fogadjuk el.⁶⁵

De sem Rohde, sem a kérdés későbbi ismétői nem igyekeztek összefüggést keresni az Aithiopika tartalmi és kompozicionális téren mutatkozó novumai között; igaz, az eddig fölfedezett novumok erre nem is adtak lehetőséget. Ha azonban sikerülne újabb tartalmi-formai bővüléseket illetve változásokat találni Héliodórosnál, talán annak kimutatására is mód nyílnék, hogy a tartalmi átrétegződések szükségképpen vezettek a formai novumokhoz, hogy tehát - egyelőre szigorúan megmaradva

---

pán a hatásvadász rétorrt veszi észre Héliodórosban, Kowna viszont egyedül mély vallásosságát ismeri el, minden propagandisztikus hangsúly nélkül.

63./ Études sur les Éthiopiennes d'Héliodore; Contribution à la connaissance du roman grec, Paris, 110 sk. Feuillâtre-téziseit, hogy ti. Héliodóros igazi célja Delphoi dicsőítése lett volna, s hogy regényét Hadrianus idején // írta, egyértelműen és teljes joggal utasította vissza a kritika, vö. Athenaeum 45, 1967, 249 sk. /A. Colonna/; Revue des Études Grecques 81, 1968, 629 sk. /J. Leclant/, Gnomon 40, 1968, 719 sk. /R. Keydell/.

64./ Merkelbach nagy föltűnést keltett könyvének kritikájára később még visszatérünk.

65./ I. m. 463-471. Rohde érvelését fogadja el egyébként kiindulópontként Altheim is, valamennyi említett művében.

a szöveg elemzésénél -, Héliodóros új mondanivalója csakugyan áttörte vagy legalábbis áttöréssel fenyegette a szerelmi regény zárt formai kereteit; más szóval, hogy az Aithiopikában csakugyan benne rejlenek a műfaj fölbomlásának csirái. További kérdés, hogy az új mondanivaló igényét milyen, immár a szövegben, a regény autonóm világán túl fekvő, külső tényezők indokolhatták.

Eppen ez az, amire az alábbiakban megkísérlünk, ha olykor hipotétikus érvennyel is, választ adni.

A Z " I D E Á L I S " A I T H I O P I A

Abban semmi rendkívüli nincs, hogy az emesai származású Héliodóros szülővárosa istenét helyezi regénye pantheonjának legfőbb csúcsára, különösképp ha azt is számításba vesszük, hogy a szerző, mint könyve utolsó mondatában említi⁶⁶, a Héliost őseül tisztelő helybeli nemzetség sarja, azaz föltehetőleg nemcsak egyszerű emesai polgár, hanem egyenesen a város főistenének kultuszát irányító papi nemzetség leszármazottja. Az már magyarázatra szorul azonban, miért nem szán Héliodóros semmiféle szerepet a regényében Emesának, miért nem méltatja egyetlen említésre sem, leszámítva a könyvhöz szinte kulcsot adó befejező mondatot. A legvalószínűbb Altheim megoldása⁶⁷: azért, mert Héliodóros a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy Hélios holmi jelentéktelen lokális istenség. Ő Héliost az univerzalitás rangjára kívánta emelni, ez az oka, hogy Theagenés és Charikleia, a regény szerelmespárja, Delphoiból indulva, Egyiptomon keresztül Aithiopiába jutnak, messze elkerülve Sziriát.

A cselekmény kezdő- és végpontjának megválasztása föltűnő; Héliodóros ugyanis némely kutatók szerint egyik helyen sem járt⁶⁸. De akár igen, akár nem, Delphoi szerepét e-

---

66./ 312, 17-19. A "sphragis" történeti hitelességét ugyan

egyések kétségbe vonják /vö. V. Hefti, i. m. 178; E.

Feuillâtre, i. m. 149, 1. jegyzet/, de a kutatók többsége elfogadja.

67./ Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum 1, Halle-Saale, 1950, 100.

légsegesen indokolja az, hogy Héliodóros szülővárosa napisténét Apollónnal azonosította. Az azonosítás nem derül ki mindjárt, hanem csak fokról-fokra, teljes bizonyossággal mindössze a regény végén⁶⁹, amikor Theagenés és Charikleia Aithiopiában, megérdemelt boldogságuk színhelyén, Hélios és Seléné főpapjai lesznek, s amikor a váratlanul, csupán ennek a jelenetnek a kedvéért fölbukkanó Chariklés, Delphoi főpapja, mint legilletékesebb, kimondja a regény másik kulcs-mondatát: Hélios egyenlő Apollónnal⁷⁰. Ha pedig a két isten egy, szinte természetes, hogy a regényíró a görög napisten egyik, a 3. századra ugyan lassan turisztikai látványossággá süllyedő⁷¹, de hagyományai miatt még mindig legrepresentatívabb kultuszhelyét választotta. S ha Delphoi vallási életét elevenen pezsgőnek tünteti föl, az nem anakronizmus, elvégre regénye a régmúltban játszódik.

De miért helyezte a cselekmény végpontját Aithiopi-

68./ Delphoijal kapcsolatban vö. Hiller von Gaertingen, RE

4, 1901, 2582; Aithiopiával kapcsolatban E. Rohde, i. m. 451.

69./ Ez az "óvatosság" megint Altheimnél /i. m. 113 sk./

kapja meg a legkézenfekvőbb magyarázatot: Heliogabalus erőszakos, általános visszatetszést keltő Hélios-propagandája után /vö. Héródianos 5, 5, 5 sk.; SHA Heliogabalus 3, 4/ csak igen körültekintően, a régi vallás hiveit kimélve lehetett Emesa Héliosának hiveket szerezni.

70./ 308, 21.

71./ J. Geffcken, i. m. 22; D. Kövendi, Heliodor's Aithiopi-
ka; Eine literarische Würdigung, in: F. Altheim - R.
Stiehl, Die Araber in der alten Welt 3, Berlin, 1966,
148 sk.

ába? Itt a felelet korántsem olyan egyszerű, mint Delphoi esetében; annyi azonban már Rohde számára világos volt⁷², hogy az író választása nem ok nélkül esett az oikumenének erre az antik elképzelés szerint a világ szélén elterülő⁷³ - vidékére, hanem nagyonis tudatos megfontolás eredményeképp. Aithiopia ugyanis Homéros óta az istenek különleges kegyét élvezi⁷⁴, s mint ahogyan már neve szerint is a "naptól égetett" emberek hazája, ez a par excellence Nap-ország, Hélios legsajátabb birodalma⁷⁵; a Héliost tisztelő, Héliost propagáló, netán Hélios-pap szerző keresve sem találhatott volna hősei egybekeléséhez és egész további életéhez illőbb szinteret. Ez azonban még nem minden. A görög irodalmi hagyomány egyebet is tudott Aithiopiáról: Hérodotos - akinek leírását egyébként Héliodóros néhány helyen szinte szórul-szóra követi⁷⁶ -, Diodóros Siculus⁷⁷, Lukianos⁷⁸, Philostratos⁷⁹ és mások úgy tudják, hogy

---

72./ I. m. 437 sk.

73./ Aithiopia földrajzi lokalizálásáról: A. Lesky, Aithiopika, Hermes 87, 1959, 27-38.

74./ Vö. Ilias 1, 423-424; 23, 205-207.

75./ Vö. Odysseia 1, 24; Mimnermos frg. 10, 9-10.

76./ Héliodóros 245, 15-18: Hérodotos 3, 22; 272, 24-26: 3, 21 /általában, mintha Hérodotos Kambysésszel dacoló aithiops királya némileg előképe volna az Aithiopika Hydaspésének/; alighanem Hérodotostól vette Héliodóros a Kalasirist megkísértő Rhodópis alakját /Héliodóros 64, 3-32: Hérodotos 2, 134-135/; és talán 249, 1-5, illetve 202, 29 - 203, 2 is egy-egy hérodotosi passzus /8, 128 és 7, 136/ utánérzése.

77./ 3, 2 sk.

78./ De astrologia c. 3; Fugitivi c. 8.

az aithiopsok szebbek, magasabbak és hosszabb életűek a többi embernél; hogy az aranyat és a pénzt megvetve, boldog egyszerűségben élnek; hogy kiváltképp jámborok és istenfélők; hogy harcban még senki sem győzhette le őket; s hogy bölcsességben, tudományban messze ők az elsők. Látnivaló: az aithiopsokat, más peremnépekhez hasonlóan, idealizáló vonásokkal festették meg. Ami Homéros korában még érthető volt; csak hogy ezeket az idealizáló vonásokat a görög irodalom legkülönfélébb műfajai a Ptolemaios-kort követő századokban is makacsul megőrizték, pedig - az Aithiopiával megélénkülő kapcsolatok révén - akkor már a Hélios-ország társadalmi-történeti valósága is kezdett beáramlani a görög irodalmi köztudatba. A két, homlok-egyenest elütő Aithiopia-szemlélet zavartalanul élt egymás mellett, nem hiába figyelmezteti olvasóit Diodóros Siculus: "sokan irtak Egyiptomról és Aithiopiáról, de egy részüktől joggal vonjuk meg bizalmunkat, akár mert ellenőrizhetetlen mendemondáknak adtak hitelt, akár mert szórakoztatás céljából /ψυχλαγωγίας ἐπέκει/ sokmindent maguk költöttek /ἐπιλακότης/ rólu⁸⁰."

Héliodóros - nem kétséges - az "idealizáló" vonalat folytatja, tehát ahol két ellenkező értelmű hagyomány között választhat, ott az idealizáló hagyományból merit. Úgy véljük azonban, ennél többet is tesz: olykor változtatni is hajlandó forrásain, hogy az "ideális" Aithiopia készen kapott vonásait valóságos utópiává kerekítse. Módszerére akkor derül leginkább fény, ha közelebbről szemügyre vesszük, hogyan ábrázol-

---

79./ Vita Apollonii /ed. C. L. Kayser I, Lipsiae, 1870 -

most és a következőkben ennek lap- és sorszámái szerint

idézek/ 205, 3-27; 208, 8-9.

80./ 3, 11, 1-2.

ja a gymnosophistákat Héliodóros, és hogyan a "második" Philostratos.

Rohde óta⁸¹ úgyszólván közhelynek számít, hogy Héliodóros és Philostratos rokon szellemek, s hogy a regényíró nemcsak ismerte, sőt jól ismerte Philostratoszt, de utánozta és merített is belőle: mindketten ugyanannak az újpythagoreus-újplatonikus filozófiának a hívei, s ennek megfelelően mindkettejükénél Hélios a leginkább tisztelt istenség⁸²; Héliodóros ugyanúgy elutasítja a véres áldozatot, ahogyan Philostratos⁸³, ugyanúgy különbséget tesz a mágia két formája, az "égi" és az alacsonyrendű, a "közönséges" mágia között, elutasítva az utóbbit⁸⁴, hogy csak a legszembevetőbb hasonlóságokat emeljük ki; és kettejük szoros kapcsolatát látszanak igazolni a nem ritkán fölbukkanó stiláris-kifejezésbeli összecsendülések illetve egyező motívumok is⁸⁵. Annál jellemzőbb

---

81./ I. m. 467 sk.

82./ Vita Apollonii 80, 10-14; 213, 3-5; 285, 2; 330, 24; stb.

83./ Vita Apollonii 183, 28-30; 315, 22-26; 320, 15-32; Eusebios, Praeparatio evangelica 4, 13. Egyhelyt mintha a gondolattal együtt az egész szituációt átvette volna az Apollónios-életrajzból a regényíró: Vita Apollonii 32, 27 - 33, 11; Héliodóros 282, 3-18.

84./ Vita Apollonii 173, 14-29; 292, 23 - 293, 26; 306, 1-17 és Héliodóros 92, 29 - 93, 18; 176, 27 - 177, 1.

85./ Vita Apollonii 24, 25-26; Héliodóros 52, 9-10; vagy 214, 20-21; 17, 9, és Heroicus /ed. C. L. Kayser 2, Lipsiae, 1871/ 208, 24-32; Héliodóros 79, 9-22. Nagyon valószínű, hogy a Potifárné-motívumot novellává szélesítő Knémón-történet közvetlen előképe is Philostratosnál ta-

és sokat mondóbb tehát, hogy míg Philostratos az indus és aithiops gymnosophisták közül minden lényeges kérdésben az indusokat tartja bölcsebbnek⁸⁶, Héliodóros szemében az aithiops gymnosophisták a legnagyobb emberi tudás és a legtisztább morál letéteményesei⁸⁷ - India gymnosophistáiról, mintha nem is léteznének, hallgat a regényíró, pedig magát Indiát nem is egyszer szóba hozza a történet folyamán.

De ebben még korántsem merül ki a gymnosophisták - s egyben az egész hagyományos Aithiopia-kép - "idealizálása". Héliodóros ugyanis nemcsak a regénybeli Aithiopia vallási életének irányítóivá teszi meg gymnosophistáit, hanem, nyilván épp kiemelkedő tudásuk és feddhetetlen erkölcsük miatt, őket állítja Hydaspés király mellé legfőbb politikai tanácsadó testületként is. Ha pedig az ország a legbölcsebbek és legjobbak vezetése alatt áll, már-már a platóni filozófus-kormányzat ideálját váltva valóra⁸⁸, akkor mindjárt megvan a mélyebb magyarázata annak, miért győz szükségképpen Hydaspés a Perzsia ellen viselt háborúban, miért jelenik meg annyi Aithiopiához tartozó vagy vele szövetséges nép /köztük a sérek!/ küldöttsége a király hálaadó ünnepségen, azaz, más szóval, miért is lehet valójában Aithiopia gazdag, hatalmas, legyőzhetetlen ál-

---

lálható, egy mellékszereplő, Timasión néhány soros életrajzában /Vita Apollonii 205, 31 - 206, 8: Héliodóros 13, 1 - 23, 27 és 45, 13 - 46, 31/.

86./ Vita Apollonii 204 sk., passim, de főként 210, 18-19:

"Az ő bölcsességük messze elmarad az indekétől, messzebb, mint amennyivel megelőzi az egyiptomiakét".

87./ 71, 11-14; 274, 9-16; 276, 3; 282, 4; 287, 27-29.

88./ Platón Héliodórosra gyakorolt hatását Kövendi D. elemzi részletesen: i. m. 167 sk.

lam.

Az így megfestett "ideális" Aithiopia csakugyan méltó hazája Héliosnak, méltó Theagenészhez és Charikleióhoz, viszont szinte elképzelhetetlen volna lakói közt a derék, bár babonás Knémón, vagy a jóindulatú, noha kissé haszonleső Nau-siklés, a regény középszerűnek jellemzett figurái: Aithiopia a tökéletes és egyre tökéletesedő emberek földje⁸⁹. Igaz, Hé-liodóros utópiája részleteiben nem kidolgozott, inkább csak a kontúrokat sejtető vázlat. Ez azonban természetes: elég arra gondolnunk, hogy az író célja elsősorban mégis a cselekmény fordulatossá bonyolítása volt - s hogy teljesítménye többi regényíró-társához viszonyítva így is egyedülálló.

A regény aithiops szereplői közül kétségkívül Sisi-mithrés és Hydaspés a legfontosabbak. Ami Sisimithrést, a gym-nosophisták vezetőjét illeti, egyelőre megelégedhetünk annyival, amennyit a gymnosophistákról általánosságban elmondtunk; később még visszatérünk rá. Közelebbről kell azonban szemügy-re vennünk Hydaspés alakját, annál is inkább, mert az ő jellemzésére láthatóan sok gondot fordított Héliodóros; a jó, az igazságos királyt akarja megrajzolni benne, a basileust, akit a nép atyjaként szeret⁹⁰, és pozitív tulajdonságai hangsúlyozására föllépteti a tyrannost is, a besileus ellentétet. Hogy

---

89./ Legyen szabad hivatkoznom F. Altheim hozzám intézett levelére, melyben a maga részéről elfogadja Aithiopia-interpretációmát: Ihre eigentliche Entdeckung scheint mir die Feststellung des utopischen Charakters des Aithiopenreiches. Das ist von grösster Bedeutung für den utopisch-sozialistischen Roman. Vö. még D. Kövendi, i. m. 137 sk. és A. Lesky, Aithiopika, Hermes 87, 1959, 38.

90./ 275, 9-11.

itt megint Héliodóros művészi tudatosságát érhetjük tetten, hogy tehát jól átgondolt, filozófiai ihletesű szembeállításról van szó, azt a regény megfelelő helyeinek elemzése minden kommentár nélkül igazolni fogja: Héliodóros ugyanis - ami a kor irodalmában korántsem általános jelenség⁹¹ - szigorú következetességgel alkalmazza a két terminust⁹².

91./ Az ugyancsak 3. századi Héródianos például - hogy csak egy íróra hivatkozzunk - minden etikai distinkció nélkül használja a basileus szót, azaz nála jó és rossz uralkodót egyaránt jelenthet, ellentétben Héliodórosszal.

92./ Legalábbis uralkodó-eszménykepe, Hydaspés megnyilatkozásaiban: s ez ugyanolyan jellemző az "ideális" basileusra, mint regénye perzsa szereplőire az, hogy az ő szóhasználatukban βασιλεύς es δειπότης egyenlő értékű. Talán nem lesz érdektelen, ha megemlítjük, hogy a basileus-tyrannos fogalompár pregnáns használata egyebek közt az erősen Róma-ellenes tendenciájú ún. pogány mártiraktákban, így az Acta Appiani-ban is megtalálható /vö. H. Musurillo, The acts of the Pagan Martyrs, Oxford, 1954, 86/.

A "BASILEUS"

Charikleia és Theagenés nem sokkal Egyiptomba érkezésük után elszakadnak egymástól, és csak Memphisen találkoznak megint. Itt azonban meghal eddigi vezetőjük és gyámoluk, Kalasiris, a memphisi Isis-templom főpapja, s szenvedéseik, amelyek rövid időre végetérni látszottak, most ismét folytatódnak. A város perzsa helytartójának, az aithiopsok ellen hadba vonult Oroondatésnak a felesége, Arsaké ugyanis szerelemre lobban Theagenés iránt. Úgyes csellel "meghívja" palotájába a fiatalokat, akik hamarosan ráébrednek, hogy a vendéglátás ürügyén valójában mindkettőjüket fogolyként kezelik. Megtudja azonban a dolgot Thyamis, Kalasiris fia, aki apja halála óta, mint a főpapi méltóság örököse, a város legbefolyásosabb polgárai közé emelkedett. Thyamis papi tekintélyének és hatalmának tudatában felelősségre vonja Arsakét, mi jogon tartja Theagenést és Charikleiót magánál. A satrapa felesége azzal válaszol, hogy a háború jogán, mivel Theagenés utoljára perzsa alakulatok ellen harcolt. Thyamis viszont kijelenti, hogy a harcoknak vege, a béke helyreállt; a háború ugyan "szolgasorba taszitja az embert, emez ellenben szabaddá teszi, az egyik a zsarnoki /τυραννικόν/ önkény műve, a másik igazi királyi /βασιλικόν/ cselekedet"⁹³. Arsaké mégis megmarad "tyrannosi" elvei mellett, s a nép tiltakozása ellenére arra is kapható már, hogy az ártatlanul gyilkossággal vádolt Charikleiót kivégeztesse, így remélve Theagenést megszerezni magának. Terve nem sikerül; mikor pedig bűnös üzelmeiről hirt szerez férje

---

93./ 221, 31 - 222, 1.

is, a várható büntetés elől az öngyilkosságba menekül.

Arsaké egyénisége önmagáért beszél: az, hogy nemcsak tanácsra-figyelmeztetésre süket, de a nép óhajával is szembeszegül, vagy hogy egyéni érdekeit mindenk fölé helyezi és vágyai betöltésében semmiféle eszköztől nem riad vissza, megannyi tyrannos-jellemvonás. A regény "politikus" mondanivalója azonban csak most kezd kibomlani, következésképp Héliodóros a nagyobb nyomaték kedvéért szavakba öntve is levonatja az Arsaké-epizód egyébként alig félreérthető tanulságát, mégpedig a satrapa udvartartásának egyik eunuchjával, aki örömét fejezi ki úrnője halálának hírére, mert - úgymond - "mindig terhesnek érezte Arsake féktelen és tyrannosi /τυραννικόν/ természetét"⁹⁴.

A tyrannos szuggesztív bemutatása, ha másért nem, a kontraszthatás érdekében is szükséges volt; ezután lát hozzá Héliodóros, hogy a tyrannos sötét portréja mellett annál eszményibb ellenképet, Hydaspést megrajzolja, amit, már csak az "ideális" Aithiopia miatt is, sokkal fontosabb feladatnak érzett. Mikor először találkozunk vele, az aithiops király épp harcban áll Oroondatésszal, Egyiptom perzsa satrapájával, s mindjárt nagyon jellemző rá, hogy csupán azért sodródott bele a háborúba, mert Oroondatés nem adott át Aithiopiának bizonyos smaragdbányákat, melyek eredetileg aithiops tulajdonban voltak. Hydaspés tehát igazságos ügyben, jogos tulajdona visszaszerzéséért forgatja a fegyvert, teljesen idegen tőle a hódítás gondolata, s ezt, a satrapa seregét legyőzve, mint egyik uralkodói alapelvét fejt ki a foglyul ejtett Oroondatésnek: "Nem akarok abba a hibába esni, mint annyi más uralkodó, nem élek vissza a győzelemmel. Nem szándékom, hogy birodalmam

határait a végtelenbe terjesszem: megelégszem a természetadta határokkal"⁹⁵. És békés szándékainak kézzelfogható bizonyosságául nyomban vissza is helyezi satrapaságába Oroondatést, aki köszönő szavaiban joggal nevezi nagylelkű legyőzőjét "páratlanul igazságos" /ἰσνομώτατος/ és "emberséges" /φιλανθρωπεύομι-νος/ uralkodónak⁹⁶.

Hydaspés "basileus"-voltát nemcsak általános politikai elvei, hanem a háborúban tanusított magatartása is igazolja. Mikor az aithiops sereg ostrom alá veszi Syéné városát, a király vérontás helyett fortélyos ügyességgel igyekszik a védőket megadásra kényszeríteni. Ezért sebtében töltéseket építet a város körül, azután, a Nilus gátját átvágatva, a töltések és a városfal közé vezeteti a folyó vizét. Így az ostromlott Oroondatés hamarosan abba a veszélybe kerül, hogy az egyre emelkedő viz átlépi, vagy éppen alámossa és beomlasztja a falakat. A satrapa szorongatott helyzetében fegyverszünetet kér Hydaspéstól, aki válaszul azt üzeni, hogy ő harcban bátor tetteinek tartja az ellenség legyőzését, de a kegyelmet kérőknek megbocsát, mert "nem tyrannos-módra ítélkezik /οὐ γὰρ τυραννῆτι τὴν δίκην/, hanem gyűlölet nélkül irányítja az emberek sorsát"⁹⁷. Ha Arsaké még békében is a háború jogaival érvelt, az aithiops király a hadjárat kellős közepén sem használja ki a kedvezőbb helyzet biztosította előnyöket, nem él az erősebb jogaival: cselekedeteit akkor is az igazságosság és emberszere- tet irányítja.

Oroondatés elfogadja Hydaspés fegyverszüneti feltételeit, de egy éjjel, mikor az aithiops őrsegek a fegyverszü-

---

95./ 272, 24-26.

96./ 273, 14-16.

97./ 251, 17-18.

net miatt már nem állnak kellő éberséggel a posztjukon, lopva egész seregét kivonja Syénéből /a várost körülözlő víztömeget Hydaspés közben elvezettette/. Ezután erősítéseket vesz magához, és hatalmas csatában csap össze az aithiops sereggel. Az igazi basileus azonban szükségképpen kiváló hadvezér is: Hydaspés tehát még a méltán híres és ellenállhatatlannak hitt perzsa páncélos lovasságot, a felelmetes kataphraktariusokat is tönkreveri, és minden frontszakaszon elsöprő győzelmet arat. Oroondatés fogságba esik. Mikor Hydaspés elé vezetik - a kihallgatás egyik részletét az előbbieken idéztük - a király megkérdezi tőle: mit gondol, milyen büntetést fog kapni, amiért megszegte a fegyverszünetet. A satrapa úgy vélekedik, hogy bizonyára ugyanazt, amit az ő uralkodója adott volna fordított esetben egy aithiops hadvezérnek, az iránta, Hydaspés iránt tanúsított töretlen hűségéért. "Akkor nyilván megdicsérve és megajándékozva bocsátaná el, ha igazán király /βασιλεύς Ἀληθής/ és nem zsarnok /τύραννος/"⁹⁸ - jegyzi meg, az aithiops király, s a hűség szinte abszolút, helyi és nemzeti kötöttségeken túlemelkedő értékének ez a megbecsülése is szerepet játszott abban, hogy visszaadta Oroondatésnak satrapai méltóságát.

Héliodóros nem mulasztja el, hogy király-eszményképét békében, népe körében is be ne mutassa. Mikor Hydaspés a győzelmes hadjáratból hazatér, első dolga, hogy pompás hálaadó áldozattal ünnepelje meg a diadalt. Az áldozat ősi aithiops szokás szerint emberáldozat lett volna, melyre kivételes szépségük és tisztaságuk miatt Theagenést és Charikleiót jelölték ki⁹⁹. A király és a királyné szívesen megkegyelmezne

---

98./ 266, 3-5.

99./ Az Aithiopia 10. könyve /273 sk./ két szempontból is

nekik, csakúgy, mint Sisimithrés, aki a királyhoz lépve meg is mondja, hogy a gymnosophistákkal együtt ellensége az emberáldozatnak, mert az istenség nem lelheti örömét ilyen véres és kegyetlen szertartásban; következésképp - fűzi hozzá - ők visszavonulnak, Hydaspés azonban maradjon ott, "a király ugyanis néha jobb meggyőződése ellenére is köteles a nép akaratának engedni"¹⁰⁰. És Hydaspés marad is, mert ő, szemben Arsaké-

---

diszkrepanciában van előző fejtegetéseinkkel: egyfelől az emberáldozat nyilván már az antik olvasó ítélete szerint sem illett az "ideális" Aithiopiához, másrészt az igazi basileus portréjával is nehezen összeegyeztethető az a föltűnő habozás és értetlenség, amit Hydaspés a regény utolsó lapjain tanusít. A kétségbevonhatatlan elmentmondás magyarázata az, hogy Héliodóros többi regényirótársánál jobban szereti a rétorikus antiteziseket, amazoknál inkább vonzódik a szélsőségesen kiélezett, "drámai" szituációkhoz. Itt, a 10. könyvben, mielőtt két főhőst véglegesen révbe juttatná, még egy, minden eddiginél hatásosabb drámai csomópontot akar teremteni. Ezért Theagenést és Charikleiót megint többszörös életveszélynek teszi ki, és összes írói invenciójával azon munkálkodik, hogy az így teremtett feszültség majd egy teljes könyvre állandósuljon. Az előbbire az emberáldozat nyújtott módot, a másikat Hydaspés habozó-értetlen viselkedése tette lehetővé. Az eredmény művészileg elhibázott befejezés lett, nem is lehetett más; de úgy is fogalmazhatnánk - már a további fejezeteket anticipálva -, hogy a befejező könyv diszkrepanciái a hagyományos regény-séma és az új, "idealizáló"-propagandisztikus mondanivaló elmentmondásáról árulkodnak.

val, sem a jótanácsot nem utasítja el, sem a nép akaratát nem veszi semmibe. Sőt, akkor is marad és ragaszkodik az áldozat bemutatásához, amikor megtudja, hogy Charikleia saját egyszülöttje, s amikor már föltámadó apai érzelmeit kell alárendelnie a jó király Sisimithrétől emlékezetébe idézett kötelességtudatának. Csak alattvalói menthetik föl a fájdalmas feladat végrehajtása alól. S csakugyan, a nép rokonszenve Charikleia felé fordul, többé nem az áldozatot követelik, hanem egyhangúan a lány életéért emelnek szót: "meggyőződünk róla, hogy igazi király vagy - kiáltják a lányá föláldoztatásába hőiesen beletörődő Hydaspésnek -, most mutasd meg, hogy apa is tudsz lenni"¹⁰¹! Így a basileus is engedhet, anélkül, hogy uralkodói elveivel szembekerülne, s - az ősi hagyomány egyszer megtörve - Sisimithrés sem késik bejelenteni: az emberáldozatot örök időkre eltörlik Aithiópiában.

Mindent összevetve, a történet egésze, de különösen a βασιλεύς és τύραννος szavak használatában fölfedezhető következetesség arra mutat, hogy Héliodóros, akár a szintér megválasztásában, itt is tudatosan járt el: az "ideális", újpythagoreus-újplatonikus Aithiópiában, Hélios földjén, a gymnosophista bölcsesség birodalmában csak igazi basileus lehet az uralkodó.

A kutatás eleddig nem látta meg az "ideális" Aithiópia és a Hydaspés-portré szerves összefüggését, mégpedig azért, mert Héliodóros uralkodóját sablonos vonásokkal fölrüházott, érdektelen figurának tekintették¹⁰², módszertanilag té-

---

100./ 282, 13-15.

101./ 291, 15-16.

102./ E. H. Haight, Essays on the greek romances, New York, 1943, 80.

vesen abból indulva ki, hogy a héliodórosi basileus vonásai egytől-egyig megtalálhatók a hellénisztikus- és római-kori királytükrokb¹⁰³. Pedig Héliodóros király-arcképének valódi jelentőségét nem a királytükrokkal, hanem csak a többi szerelmi regénnyel konfrontálva mérhetjük le. És ebből az összevetésből az világlik ki, hogy sem Charitón, sem a Historia Apollonii regis Tyri szerzője-átdolgozója nem törekedett olyan következetesen, olyan finom fogalmi-stiláris distinkciókkal megrajzolni a jó király alakját, mint - a regény-adta lehetőségek határain belül - az Aithiopika írója, holott erre királyszereplők ábrázolásában lehetőségük lett volna. Más szóval: Héliodóros az egyetlen a görög szerelmi regények szerzői közül, aki számára a basileus szónak mély filozófiai jelentése volt.

Vegezetül, mielőtt az Aithiopika szerkezeti elemzésére áttérnénk, még egy szót a héliodórosi "utópiá"-ról. Héliodórosnak az Aithiopiára vonatkozó néprajzi-történelmi hagyomány kínálta az adatokat ideális államának megrajzolásához, az eszmei indítekot azonban föltehetőleg a Hélios-kultusz és az utópiák hellénisztikus kortól kezdve kimutatható szoros kapcsolata¹⁰⁴ adta. Mert - hogy csak néhány példát idézzünk -

---

103./ G. Barner, *Comparantur inter se Graeci de regentium hominum virtutibus auctores*, Marburgi, 1889; J. Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart, 1939. Dión Chrysostomos királybeszédeivel kapcsolatban vö. R. Höistad, *Cynic hero and cynic king*, Uppsala, 1948, 184 sk.

104./ J. Bidez, *La Cité du Monde et la Cité du Soleil chez les Stoiciens*, *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques* 17, 1931, 244-294, fő-

Hélios a legfőbb istene Iambulos utópiájának¹⁰⁵, de valószínűleg Euhémeros Panchaiájának is¹⁰⁶; Aristonikos szintén a "nap polgárai"-nak nevezte az igazságos államot gyakorlatban is megvalósítani szándékozó pergamoni fölkelőket¹⁰⁷, s Alexarchos sajnos vajmi kevésbé ismert utópikus államalakítási kísérlete talán ugyancsak Hélios égisze alatt indult¹⁰⁸. De széles körben elterjedt nézet volt a közelkeleten - már a hellénizmust megelőzőleg - az is, hogy a jó és igazságos királyt a napisten küldi¹⁰⁹, s az utópiák szférájához közelálló kapcsolódó gondolat aztán tovább élt a hellénizált vidékeken és a római birodalomban, mint a III. Ptolemaios Euergetés korára datálható "fazekas-jóslat"¹¹⁰ és a majdnem fordítását adó Oracula Sibyllina-hely¹¹¹ bizonyítják; sőt még a korai kereszténységben is gyakorta föl-fölbukkan¹¹², tehát csaknem bizo-

---

ként 275 sk.

105./ Szepessy T., Iambulos és utópiája, Antik Tanulmányok 3, 1956, 235-240.

106./ Plinius, Naturalis historia 10, 4.

107./ Strabón 14, 1, 38. Vö. M. Rostovtzeff, A social and economic history of the hellenistic world 2, Oxford, 1941, 808; V. Vavřínek, La révolte d'Aristonikos, Prague, 1957, 35-43.

108./ M. P. Nilsson, i. m. 2, 487.

109./ F. J. Dölger, Die Sonne der Gerechtigkeit und das Sonnen-Schwarze, Münster in Westphalien, 1919, 83 sk.

110./ A. B. Ranovics, A hellénizmus és történeti szerepe, Budapest, 1952, 242 sk.; W. W. Tarn - G. T. Griffith, Hellenistic civilisation³, London, 1952, 228 sk.

111./ 3, 652. Az általánosan elfogadott nézettel szemben nem sokat nyomnak a latban H. Fuchs /Der geistige Widerstand

nyos, hogy Héliodóros nem holt hagyományra támaszkodott, amikor ideális uralkodóját éppen egy Hélios-ország trónjára ültette.

Az Aithiopika írója - szögezzük le még egyszer - voltaképp mindent készen kapott. Ujítása abban áll, hogy az átvett motivumokat és képzeteket olyan irodalmi közegben igyekezett kifejezésre juttatni, melytől korábban idegenek voltak, nevezetesen a szerelmi regényben; s hogy milyen következményekkel járt ez a tartalmi gazdagodás, azt a regény kompozíciójának vizsgálata dönti majd el.

---

gegen Rom in der antiken Welt, Berlin, 1938, 31 sk./ el-
lenvetései.

112./ E. Peterson /Eis Dros, Göttingen, 1920, passim/ sok o-
lyan feliratot idéz - főként Syria területéről -, melyen
Krisztus neve mellett napkorong van.

A K O M P O Z I C I Ó

Az Aithiopika cselekménye három szintéren bonyolódik: Hellas, Egyiptom és Aithiopia földjén. Hellas, a regény - Homéros Odysseiáját idéző - "in medias res" indítása miatt, csak Knémón és Kalasiris elbeszélésében szerepel; ezzel az egyszerű kompozíciós fogással mintha azt akarta volna hangsúlyozni Héliodóros, hogy a három szintér közül relative Hellas a legkevésbé jelentős¹¹³. Knémón rövidebb, és Kalasiris majdnem a regény egyharmadát /!/ kitevő elbeszélése¹¹⁴ Egyiptomban hangzik el, s általában: a főszereplők regénybeli sorsakilenc teljes könyvön keresztül egyiptomi földön pereg: csupán az utolsó könyvben jut el Theagenés és Charikleia Aithiopiába. Pusztán terjedelem szempontjából tehát kétségtelenül Egyiptomot illeti az elsőség. Csakhogy a két főhős Aithiopiában ér révbe, ott nyeri el állhatatossága jól megérdemelt jutalmát; Aithiopia ábrázolásában sűrűsödnek az író vallási,

---

113./ Ugyanezt látszik aláhúzni az is, hogy a Potifárné-motívum mind Hellasszal, mind Egyiptommal kapcsolatban fölbukkan, de erős fokozati különbségekkel: a Knémón-történet Athén "polgári"-kisszerű környezetében játszódik, az Arsaké-epizód viszont a perzsa satrapa memphisi palotájában; s ha a görög Potifárné, Démaineté, még csak egy mellékszereplőt, Knémónt sodor veszélybe, egyiptomi pendantja, Arsaké miatt már a főszereplők, Theagenés és Charikleia élete forog kockán, vö. O. Schissel von Fleschenberg, i. m. 61.

114./ 62, 9 - 156, 30.

politikai, filozófiai ideáljai - azaz gondolatilag, Héliodóros művészi szándékai szerint, Aithiopia a legfontosabb színtér.

Önmagában még nem volna említésre érdemes, hogy - mint látszik - a szinterek jelentősége fokozatosan nő; az azonban mindjárt nyomatékot ad ennek a megfigyelésnek, ha hozzátesszük, hogy az egyes szinterekhez szorosan kapcsolódik egy-egy pap-figura, Hellashoz Chariklés, Egyiptomhoz Kalasiris, Aithiopiához Sisimithrés, s főként, ha figyelembe vesszük, hogy a hősök sorsában oly fontos szerepet játszó papok egyéniségének súlya, "tudósi" rangjuk és emberi tökéletességük a szinterekkel párhuzamosan szinten nő.

Chariklés, Delphoi főpapja, aki Charikleiat fölnevelte, minden jószándéka és feddhetetlensége ellenére némileg szüklátóköri ember, értetlensége olykor már az együgyűséggel határos; Héliodóros félreérthetetlen iróniával kezeli. Kalasiris, a memphisi Isis-főpap, messze fölébe emelkedik görög paptársának: kettőjük közül ő az, aki észreveszi Charikleia és Theagenés szerelmét, ő hozza össze és szökteti meg a két fiatalot, isteni parancsra ugyan, de nem is egyszer túljárva Chariklés eszén; ő a pártfogójuk a tengeri úton és Egyiptomban is, egészen Memphisben bekövetkezett haláláig. S bölcsessége nemcsak praktikus-diplomáciai természetű: az író egész sor "tudós" betét-fejtegetést ad a szájába, sőt a héliodórosi világszemléletnek is Kalasiris az egyik legfontosabb rezonőrje a regényben. Az irónia azonban az ő alakjának ábrázolásából sem hiányzik: magasztos erkölcsiségű és mélyen bölcs lényét - kivált Delphoiban - egy ravasz és furfangos egyiptomi furcsán kontrasztáló vonásai¹¹⁵ színezik. Rohde nem tudott mit kezde-

---

115./ E. Rohde, i. m. 477.

ni a Kalasiris-alaknak ezzel a kettősségével, pedig világos: Héliodóros szemében nem Kalasiris áll a tökéletesség legfőbb lépcsőfokán, hanem Sisimithrés, az aithiops gymnosophisták feje. Elvegre Sisimithrés az, aki a csecsemőkorában kitett Charikleiat megmenti, ő adja át Chariklésnek, s ugyancsak ő az, aki a sorsdöntő 10. könyvben, jóstudománya folytán előre sejtve, aztán személyesen is előmozdítva az események alakulását, szerencsés végkifejlethez segíti az Aithiopika hőseit. Ha viszonylag keveset jelenik is meg a színen, ő lát kezdettől fogva legtöbbet az "istenek oikonomiájá"-ból¹¹⁶; rezonőrnek is van annyira fontos, mint Kalasiris, azzal a lényeges különbséggel, hogy az ő portréján az irónia leghalványabb nyoma sem látszik.

Könnyen lehetséges, hogy a hármas szintérbeosztás, és ezen belül a szinterek jelentőségének fokozódása, asztrális-vallási képzetkör hatását mutatja¹¹⁷: kétségkívül megvan a hasonlóság azokkal a spekulációkkal, melyek a lélek túlvilági útjában három szakaszt különböztetnek meg¹¹⁸, s nyilván ez az egyik oka, hogy a regényt utóbb misztikus-allegorikus magyarázattal látták el¹¹⁹ - Charikleia itt az égi hazájából az

---

116./ 107, 32.

117./ F. Altheim, Die Krise der alten Welt 3, 1943, Berlin-Dahlem, 31 sk.

118./ F. Cumont, Les mystères de Mithra³, Bruxelles, 1913, 194; ua., After life in roman paganism, New Haven, 1923, 106; Th. Gaster, Myth and story, Numen 1, 1954, 196 sk.

119./ Kiadta R. Hercher, Hermes 3, 1869, 382-388; vö. W. A. Oldfather, Lokrika, Anhang B; Über den angeblichen Verfasser des Bruchstückes Τῆς Χαρικλείας ἐρμῆσιμα τῆς ὠφείρου κτλ., Philologus 67, 1908, 457 sk., illetve legu-

anyagi világba került, de onnan ismét otthonába visszatérő lélek szimboluma.

Ezt azonban most nem is szükséges tüzetesebben megvizsgálnunk. Döntő az, hogy a regény-kompozíció elemzése ugyanabba az irányba mutat, mint a tartalmi elemzés, vagyis, hogy Héliodórosnál a cselekmény színtereinek rangsorolása, egyes szereplők megválasztása és jellemzése, tehát nem jelentéktelen formai-strukturális mozzanatok is a regénybeli Aithiopia különleges fontosságának aláhúzását célozzák. A kétféle elemzés kétségek nélkül kölcsönösen kiegészíti és alátámasztja egymást, Héliodóros korábban már emlegetett tudatossága is mind több oldalról és mind határozottabban rajzolódik ki; az eddig kimutatott formai-szerkezeti mozzanatok azonban még nem jelzik félreérthetetlenül, hogy Héliodóros új, regényíró-társaiétól merőben eltérő mondanivalója és művészi szándéka csakúgyan észrevehetően változtatott volna a szerelmi regény hagyományos szerkezetén. De ezt a szerkezeti változást sem nehéz megelégni az Aithiopika lapjain.

Charitón regényének két fiatal főhőse Syrakusaiban ismeri és szereti meg egymást, s hosszas hányattatás, sok kaland után ugyanide térnek vissza, hogy aztán háborítatlan boldogságban éljenek tovább. A többi regény Charitón művével hajszálra megegyező képletet mutat¹²⁰ /átdolgozás-voltuk miatt a

---

utóbb A. Colonna, Teofane Cerameo e Filippo Filosofo,

Bollettino del Comitato per la Preparazione dell' Edizione nazionale dei Classici greci e latini 8, 1960, 25-27.

120./ A töredékes papyrusz-regényekből természetesen semmiféle biztos következtetést nem vonhatunk le, de, ha valóban szerelmi regények töredékeit őrizték meg, legáltalánosabb szerkezeti képletük aligha tért el a teljes terje-

Historia Apollonii regis Tyri-t és a Clemens-regényt egyelőre tanácsosabb figyelmen kívül hagynunk/: Xenophónnál a szerelmek Ephesosban, Iamblichosnál Babylónban, Achilleus Tatiosnál Tyrosban, Longosnál Mytiléné mellett találkoznak először, ott szeretnek egymásba, s ugyanoda térnek vissza a regény végén; elhanyagolható különbség, hogy a regények kezdő- illetve végpontja nem mindig azonos a hős - vagy a hősök - szülőhelyével, s hogy a fiatal pár házasságára olykor nem a regény utolsó fejezeteiben, hanem mindjárt az elején sor kerül. Gyökeresen mást látunk Héliodórosnál: Theagenés és Charikleia Delphoiban ismerkednek össze, de a város részint egyiküknek sem szülőhelye, részint - ami a legdöntőbb - boldogságukat sem Delphoiban, hanem egészen másutt, Aithiópiában találják meg. Más szóval, a geometria formanyelvét használva: ha a többi szerelmi regény szerkezeti alap-sémáját körrel jelölnénk, az Aithiópiakáét velük ellentétben az egyenes fejezné ki¹²¹.

Az eredmény, bár az eddigiek után tulajdonképpen

---

delmükben fennmaradt szerelmi regényekétől, éppen mert ezek szerkezete is olyan meglepő egyezéseket tüntet föl.

121./ Igaz, Charikleia, mint az aithiops királyi pár sarja, a regény végén szülőföldjére érkezik vissza, az ő sorsa tehát mintha még a "kör"-sémát feltételezné. De csak külsőlegesen, mert az aithiops királylány, származásáról mit sem tudva, Delphoiban nevelkedett, ott érett nővé, s így valójában előtte ismeretlen országba jut - másfelől Theagenés életútja már vitathatatlanul "egyenesen" visz Delphoiból Aithiópiába. Következésképp inkább arról van szó, hogy nyomtalanul Héliodórosnál sem tűnt el a korábban kötelező regény-séma, melyet az Aithiopia szerzője egészében mégis áttört és mással helyettesített.

várható volt, föltehetőleg véglegesen igazolja, amit a korábbi elemzések legalábbis valószínűsítettek már: hogy az Aithiopia szerzője csakugyan egy ideális-utópikus állam, és egy ehhez illő filozófiai-vallási rendszer körvonalait akarta fölvezetni szerelmi regénye ürügyén, s hogy éppen ezért nem hagyhatta hőseit megszokott környezetükben, ahol továbbra is ki lettek volna téve az emberi önzés, gonoszság és szenvedély ártó erőinek, ezért kellett őket ebből a korántsem eszményi világból messze, az eszményi Aithiopia földjére utaztatnia - az írói célok megváltozása tehát valóban adekvát formai-szerkezeti változásokkal járt együtt.

A szerelmi regény hagyományos sémájának megváltozására érdekes fényt vet a Historia Apollonii regis Tyri és a Clemens-regény, melyeket, mint említettük, a szerelmi regények kategóriáján belül bizonyos fokig különálló hely illet meg¹²². Talán nem a hagyomány szeszélye, hogy a két mű közül a felületesebb keresztény átdolgozásban ránk maradt Historia áll közelebb, tartalmilag-szerkezetileg egyaránt, a hagyományos szerelmi regényhez, míg a gyökeresen átdolgozott kereszt-

---

122./ Nem túlságosan merész föltételeznünk, hogy a szerelmi regénynek a szerelmespárt középpontba állító egyik csoportja mellett létezhetett egy másik, nem kevésbé egységes szerkezetű csoportja is, melyet "család-regény"-nek nevezhetnénk, s amelyben a családtagok szétszóródása és egymásra találása alkotta a regény gerincét. Ebből a csoportból csak a Historia és a Clemens-regény maradt ránk, de az eredeti történet-séma már a hellénisztikus korban népszerű volt, mint a plautusi Menaechmi bizonyítja, vö. S. Trenkner, The greek novella in the classical period, Cambridge, 1958, 100 sk.

tény "irány-mű", a Clemens-regény sok szempontból az Aithiopi-
kával rokon vonásokat mutat. A Historia szerkezetére nagyjá-
ban-egészében még a "kör"-séma jellemző, a Pseudoklementinára
viszont az "egyenes": Faustus és családja Rómából szétszóród-
va, Laodikeiában egyesül ismét, miután Péter apostol, a re-
gény keresztény rezonor-szereplője, valamennyiüket megkeresz-
telte. Héliodóros pogány politikai-filozófiai utópiájának he-
lyét a Clemens-regényben keresztény vallási utópia foglalja
el¹²³, de az építő-propagandisztikus szándék ugyanúgy és u-
gyanolyan szerkezeti változásokat idéz elő benne, mint az Ai-
thiopikában¹²⁴.

A propagandisztikus célzat, úgy tűnik, a 3. század
folyamán egyre nagyobb szerephez jut a regényben, helyesebben

---

123./ A politikai elem hiányzik a Pseudoklementinából; ezért
nem kell Faustusnak és családjának egy, a héliodórosi Ai-
thiopia színeivel megfestett országban megtalálniuk a
boldogságot, vagy, ami számukra ezzel egyértelmű: az ö-
rök üdvösség forrását, a keresztény hitet.

124./ Erre a szerkezeti képletre egyébként az apokrif apostol-
történetek is bőven kínálnak analógiát /vö. R. Söder,
Die apokryphen Apostelgeschichten und die romanhafte Li-
teratur der Antike, Stuttgart, 1932; W. Michaelis, Die a-
pokryphen Schriften zum Neuen Testament, Bremen, 1956/;
az Acta Pauli-ban például Thekla, aki Pál apostol és a
keresztény tanítás kedvéért elhagyja anyját és jegyesét,
sok hányódás és megpróbáltatás után sem tér vissza végle-
gesen szülővárosába, hanem, elnyerve a keresztséget, to-
vább indul téríteni - Isten és az "ideális", vallási cé-
lok szolgálata-keresése ugyanúgy elszakítja megszokott
környezetétől, mint ahogyan Faustust és családját.

szólva: a regényben is. Erre a korra, a 3-4. századra esik ugyanis a kereszténység és pogányság ideológiai küzdelmeinek kiélesedése¹²⁵, ami természetesen az irodalom területén is éreztette hatását, s aminek legszembetűnőbb jele - már a 3. században - a filozófia látványos előretörése: egyfelől Plótinus és Porphyrios, másfelől Clemens Alexandrinus és Órigenés föllépése és tevékenysége a görög nyelvterületen, hogy a 4. század nagyjairól ne is beszéljünk. Nem csoda, ha a világnézeti tisztázás és elhatárolás fokozódó szükséglete, a vallási, filozófiai, erkölcsi és politikai eszmények körvonalazásának egyszerre polémikus és nevelő szándékú igénye a regényben is jelentkezett: s a két, keresztény átdolgozásban fennmaradt családrege¹²⁶, illetve Héliodóros és a többi szerelmi regény különbségei mutatják, hogyan áramlik be mind több és több idegen, hovatovább már nem integrálható anyag a műfaj alkotásaiba, hogyan feszíti szét egyre inkább annak hagyományos kereteit. Aligha lehet kétséges: ez a folyamat a szerelmi regény, mint egységes regény-kategória végleges megszűnését eredményezte - jellemző, hogy a szó szoros értelmében vett "regény" a Pseudoklementinának mindössze egynyolcadát teszi ki, betétté süllyed a vallási-morális elmélkedések között.

Es a belső fölbomlást külső tényezők is elősegítették: okkal-joggal tételezhetjük fel, hogy az uralomra jutott

---

125./ J. Geffcken, *Aus der Werdezeit des Christentums*², Leipzig, 1909, 63 sk.

126./ Nem érdektelen megfigyelni, hogy a keresztények szemlátomást a családrege¹²⁶ tipusához nyúltak legszivesebben: a szerelmespárt középpontba állító regény-típus jellegénél fogva nem engedett volna elég teret a történet ürügén kifejtendő propagandának.

Keresztyenyek tudatosan igyekeztek háttérbe szoritani, más jellegű irodalmi termékekkel helyettesíteni a szerelmi regényt¹²⁷; olvasói és másolói ugyan akadtak a 3. század után is, de új szerelmi regény nem született.

Ezzel azonban elérkeztünk a műfaj megszűnésének legáltalánosabb összetevőjéhez.

127./ H. Dörrie, Die griechischen Romane und das Christentum,

Philologus 93, 1938, 273-276; B. E. Perry, i. m. 5 sk.

A SZERELMI REGÉNY ÉS A 3. SZÁZADI
VÁLSÁG

A szerelmi regények kronológiája - korábban már utaltunk rá - mintha azt sejtetné, hogy a műfaj hanyatlása és megszűnése valamiképpen összefügg a birodalom 3. századi általános válságával. Bár a iuxta hoc nem okvetlenül propter hoc, úgy véljük, a két jelenség között valóban oksági viszony áll fenn. Ennek bizonyítása azonban nem könnyű feladat; egyebeken kívül nyilván ez is az oka, hogy a kutatás eleddig nem, vagy csak mellesleg, egy-egy megjegyzés erejéig foglalkozott a kérdéssel¹²⁸.

Csakugyan: találni egyáltalán a szerelmi regényekben közvetlen utalást a válságra? Vannak bennük olyan leírások vagy epizódok, melyek félreérthetetlenül a fokozódó elnyomorodást és a nagy krízis más szimptomáit festenek? Első pillantásra nemmel kell felelnünk. A szerelmi regény szemlátomást nem realista fogantatású műfaj, eleve nem volt célja a valóság föltérképezése. Hagyján, hogy szerzőik általában nem hivatkoznak koruk történetileg megfogható személyiségeire és eseményeire, ez még nem volna baj; de a szereplők jellemzésében, a cselekmény bonyolításában érvényesülő "romantikus" háttérhelyzetek és szélsőségek, a valamennyi regény lapjain /igy az Aithiopikában is/ állandóan ismétlődő stereotip elemek és szituációk arra mutatnak, hogy a regények egész belső világa mesterséges világ, melyben a kor valósága csak nagyon torzultan jelentkezik. A főhősök például mindig emberfölöttien szé-

---

128./ Lásd az előző jegyzetet.

pek és kiválók, tehát a műfaj logikája szerint a rájuk leselkedő veszélyeknek, az életükre és tisztességükre törő gonosz hatalmaknak is emberfölöttieknek kell lenniük; már csak ezért is hibát követnénk el, ha - mondjuk - a regényekben unos-untalanul fölbukkanó rablókat és kalózokat minden további nélkül a válsággal hoznánk összefüggésbe - arról nem is beszélve, hogy az összes regényben előfordulnak, a műfaj virágkorától kezdve egészen a hanyatlás periódusáig, azaz, hogy toposról van szó.

Mégis túlzás volna a szerelmi regényekben mindössze irodalmi reminiszcenciák és motívumok, toposok és stereotipikák hatásvadász-rétorikus stílusban, jól-rosszul összefércelt egyvelegét látnunk, mint néhány kutató, Longossal kapcsolatban legutóbb A. M. Scarcella¹²⁹ tette. Kellő óvatossággal igenis kiszűrhetünk a regényekből olyan helyeket, melyek esetleges topos-jellegük ellenére is a válságra utalnak; Longos regényének az elemzése pedig ebben a tekintetben egyenesen reveláló eredményeket ígér.

Longos főhősei, Daphnis és Chloé "kitett" gyerekek, akiket a gazdag mytilénéi Dionysophanés szolgái, uruk Mytiléné mellett elterülő birtokán találtak és neveltek föl. Származásukról senki sem tud közelebbit, de a melléjük kitett gnórismata sejtetik, hogy tehetős családok sarjai. Csakugyan, amikor Dionysophanés meglátogatja birtokát, Daphnisban saját fiát ismeri föl, akit hajdanában, maga számol be róla¹³⁰, azért tett ki, mert már megszületett két gyermekével "elég nagynak

---

129./ Realtà e letteratura nel paesaggio sociale ed economica del romanzo di Longo Sofista, Maia 22, 1970, 103-131.

130./ 4, 24, 1-3. Most és a következőkben O. Schönberger Longos-kiadását /Berlin, 1960/ idézem.

ítélte családját"; bár, mintha mégsem önszántából cselekedett volna, siet hozzáfűzni, hogy, "ha csak tőle függ, nem jut ilyen elhatározásra". Később sikerül megtalálni Chloé apját is, egy másik módos mytilénéi polgár, Megaklés személyében; ő viszont avval indokolja leánya kitevését, hogy "korábban meglehetősen szűkösen élt, mert amiye volt, azt choregiára és triérarchiára kellett költenie", s nem akarva újszülöttjét szegénységben fölnevelni, inkább kitette¹³¹. A szülők és gyerekek anagnórismosával be is fejeződik a történet, Daphnis és Chloé összeházasodnak, de, bár élhetnének Mytilénében is, visszatérnek falura, ahol nevelkedtek, annyira "nem szenvedhették a városi életet"¹³².

Érthető: a város mindkettőjükben inkább kellemetlen, mint kellemes emlékeket ébresztett. A Daphnist elrabló kalózok Tyrosból jöttek¹³³, Méthymnéből a falu nyugalmát mulatozásával megzavaró kompánia, mely Méthümnét és Mytilénet háborúba sodorta, s amely miatt Chloét majdnem elhurcolták¹³⁴; de városi származású a kéjsóvár Lykainion és a parazita Gnathón is, Daphnis megkisértői. Csakhogy a regény két főszereplője, s rajtuk keresztül a szerző, nem csupán morális meggondolásokból utasítja el a várost, hanem azért is, mert az ottani életet kiszámíthatatlannak és veszélyesnek tartja, ami könnyen fölemelheti, de ugyanolyan könnyen tönkre is teheti, semmivé silányíthatja az embert: lám, Megaklés a leiturgiák nyomása alatt, a nyomorral küzködve tette ki Chloét, és Dionysophanés valószínűleg hasonló kényszerhelyzetben Daphnist. Az erkölcsi-

---

131./ 4, 35, 3.

132./ 4, 37, 1.

133./ 1, 28 sk.

134./ 2, 12 sk.

leg romlott, sors forgandóságának alávetett várossal szemben a falu világa egyszerűbb, tisztább és biztonságosabb - vagyis Longos a kiábrándító valóból a bukolikus idillbe menekíti hőseit.

Vitathatatlan, hogy Longos művének majd minden lényeges vonása megtalálható a görög irodalmi-történeti hagyományban. Arról nem is beszélve, hogy a bukolikára a hellénisztikus költészet adott példát, hogy a leiturgiák kötelezettsége Longos korában hosszú, több évszázados múltra tekinthetett vissza, vagy, hogy a gyerekkitevés egész ó- és középkoron át divó szokása korán, már a klasszikus kor végefelé irodalmi közhellyé vált¹³⁵: mind Dionysophanés, mind Hegaklés indokait szinte szórul-szóra viszonthalljuk Terentiusnál¹³⁶ illetve Plutarchosnál¹³⁷ - hogy csak a számunkra most legfontosabb vo-

---

135./ G. Glotz, *Études sociales et juridiques sur l'Antiquité grecque*, Paris, 1906, 187 sk.; E. Maass, *Orpheus; Untersuchungen zur griechischen, lateinischen, altchristlichen Jenseitsdichtung und Religion*, München, 1895, 261 sk. és 309 sk.; S. Trenkner, i. m. 36 sk. és passim.

136./ Az *Adelphoe*-ban, mely egy Diphilos-darabot dolgozát, Demeának mondja Micio /809-810/: Tu illos duo /sc. filios/ olim pro re tollebas tua, / quod satis putabas tua bona ambobus fore. W. Kroll egyébként arra is felhívja a figyelmet, hogy a hellénisztikus korban sokhelyt bevett szokás volt a gyerekek számát kettőre korlátozni /RE 11, 1921, 471 sk., s. v. Kinderaussetzung/.

137./ *De amore prolis* c. 5: "a szegények ugyanis nem nevelik föl gyermekeiket, attól való felelősségben, hogy, az illendőnél csak rosszabb nevelést tudván nekik nyújtani, szolgák lesznek, műveletlenek maradnak és minden széptől el-

nások legszembeütőbb párhuzamait emlitsük. Így aztán Schöberger, kiadásának kommentár-részében, nem is habozik leszögezni, hogy Longos a gyerekkitevéssel kapcsolatban "az újkomédia tipikus elemeit" használja föl, sőt "gondosan az i. e. 5. vagy 4. századra szabja a cselekményt"¹³⁸.

A dolog azonban korántsem ilyen egyszerű. Már önmagában az is megfontolást érdemel, hogy Longos regénye az egyetlen szerelmi regény, melyben a gyerekkitevést gazdasági természetű nehézségekkel indokolják; még inkább, hogy Longos mellett egyedül Héliodórosnál kap a gyerekkitevés fontos szerepet a cselekményben, márpedig Héliodórost kronológiai és egyéb érvek a műfaj "hanyatló" periódusába utalják. Mindez eleve azt látszik sugallni, hogy Daphnis és Chloé történetének írójánál a hagyomány nem föltétlenül holt hagyomány. Mi több, elvileg is valószínűnek kell tartanunk, hogy a készen talált toposok és motívumok kiválasztását Longos legszemélyesebb élményanyaga is befolyásolta, hogy tehát rajtuk keresztül a szerző korának valósága szüremkedhet a regénybe. S ha figyelembe vesszük, hogy Septimius Severus - Longossal körülbelül egyidőben - külön rendeletben foglalkozott a gyerekkitevésekkel¹³⁹, vagy, hogy ugyanakkortájt, a 2-3. század fordulóján számos dokumentum tanuskodik a leiturgiák elnyomórító hatásáról¹⁴⁰, úgy ez a sejtés és elvi valószínűség a bizonyosság

---

esnek".

138./ I. m. 178 /ad 4, 24, 1 sk./ és 180 /ad 4, 35, 1/.

139./ Vö. A. Calderini, I Severi; La crisi dell' impero nel III. secolo, Bologna, 1949 /Storia di Roma vol. 7/, 473 sk.

140./ U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I/2, Leipzig-Berlin, 1912, 468 /no. 393/; 469 /no.

rangjára emelkedik: Longos, legalábbis regénye néhány fontos helyén, közvetlenül utal a birodalom kezdődő válságára.

Ezek az utalások így, elszigetelten szemlélve, talán nem is tűnnek különösképpen jelentőseknek; s valóban, igazi horderejük csak kisugárzásukban ismerszik föl. Hozzátehetjük, hogy nagyobb nehézség nélkül, mert a gyerekkitevés és megokolása tartalmi-formai szempontból egyaránt a regény egyik legdöntőbb mozzanata: mind a cselekmény menetét, mind a mondanivalót áthatja-befolyásolja. Mint szerkezeti megoldás, Daphnist és Chloét ez juttatja városról falura, másfelől, gondolati síkon, egyben ez a legszemléletesebb bizonyítéka a válságtól érintett városi létnek, mellyel szemben a szerző kiépítheti a vidék bukolikus idilljét. Gyerekkitevés és bukolika tehát szorosan összefüggnek egymással, s ha a gyerekkitevés közvetlen, a bukolika közvetett jele a válságnak. A bukolika fölélesztése azonban újdonság a többi görög szerelmi regényhez képest, ahogyan a vele járó szerkezeti változás is, nevezetesen az, hogy Longos regényében minimumra korlátozódik a hely-

---

394/; 484-485 /no. 407/. Különösen érdekes az első, egy lány folyamodványa, akinek apja a súlyos leiturgia-terhek miatt vagyon nélkül halt meg /Pap. Tebt. 2, 327/, de főként a harmadik, melyben bizonyos Aurelius Hórión alapítványt tesz a leiturgiák következtében elszegényedettek fölsegélyezésére /Pap. Oxy. 4, 705/, vö. A. B. Ranovics, A római birodalom keleti tartományai, Budapest, 1956, 34. A dokumentumok időbeli egybeesése nem véletlen: köztudott, hogy a leiturgiákat éppen a Severusok intézkedései tették nyomasztó teherré, vö. H. Bengtson, Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, München, 1950, 318 sk.

változtatás, csökevényessé válik az utazás hagyományos motívuma - más szóval a válság a közvetlen utalásokon kívül és túl a szokványos mondanivaló és szerkezet áttételes, közvetett változásaiban fejeződik ki.

Ez, úgy véljük, nemcsak Longosra, hanem Héliodórosra is érvényes. Mindkettőnél azonos a képlet: művek formai és tartalmi vonásokban elüt a többi szerelmi regénytől. Longosnál közvetlenül megfogható, hogy a novumok a kor valóságában bekövetkezett változások függvényei, Héliodórosnál nem; de éppen a longosi analógia jogosít föl arra, hogy az Aithiopika tartalmi-szerkezeti novumaiban, azaz a műfaj hanyatlásának jegeiben, közvetlen utalások nélkül is, a birodalom válságának közvetett megnyilvánulását lássuk. Eस्पedig, a válság fokozatos élesedésének megfelelően, erős fokozati különbségekkel: Longos szerelmespárját még megóvjá a falu idilli védettsége, Héliodóros már csak egy ideális állam vallási-filozófiai utópiájában látja hősei sorsát biztosítottnak.

B E F E J E Z É S G Y A N Á N T :
A G Ö R Ö G S Z E R E L M I R E G É N Y
S Z O C I O L Ó G I Á J Á N A K A L A P V O N A L A I

Nem kétséges, hogy a görög szerelmi regény elsősorban közvetett módon vall koráról, egy-egy, a hagyományos regény-sémától eltérő sajátosságával, amilyen Longosnál a bukolika, Héliodórosnál az utópia, a Clemens-regényben a keresztény irányzatosság. Csakhogy az önmagukban nagyon karakterisztikus és sokat mondó változások érintetlenül hagyják a szerelmi regény legáltalánosabb műfaji jegyeit: a jellemzés és a cselekmény már többször említett "romantikus" szélsőségein és határhelyzetein kívül főként azt, hogy minden regény, kivétel nélkül, a szerelemben vagy a családi együvértartásban látja és láttatja a bajok és szenvedések egyetlen orvosságát¹⁴¹, ez a mákony, a panácea, melyben a világ összes, fájó ellentmondásai, mintegy varázsütésre, megoldódnak. Másként fogalmazva: a szerelmi regény, kezdeteitől egészen hanyatlásáig, a családi-szerelmi utópia felé vezeti hőseit, s a műfajnak ezt az immanens utópikus tendenciáját a hanyatlás periódusának írói csak elmélyítik-aláhúzzák a bukolikus idill, az ideális állam, a keresztény üdvösség-gondolat hozzátoldásával. A szerelmi regény tehát legmélyebb lényege szerint valamiféle elvagyódás, a valóságból való menekülés igényéből fakad, azaz létalapját a rossz közérzet, az egzisztenciális bizonytalanság és fenyegetettség élménye adja. Önként merül föl a kérdés: mit fejez

---

141./ F. Altheim, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden

ki, hogyan értelmezhető a szerelmi regénynek ez a legáltalánosabb "közvetett" tanúsága?

A kérdés voltaképp a szerelmi regény eredetének egész ágas-bogas problematikáját bolygatja, melyet, ha egyáltalán, csak testes monográfiában lehet fölgöngyölni, s még a megoldási kísérletek számbavétele és elemzése is külön tanulmányt igénylő reladat volna¹⁴². Csupán azért vállalkozunk mégis néhány, eleve vázlatosnak szánt, hipotétikus érvényű megjegyzésre a következőkben, mert a legutóbbi megoldási kísérletek egyike - Perryé -, véleményünk szerint helyesen jelöli ki a szerelmi regény eredetének kutatásában követendő utat, és ezen az úton megindulva, már most el tudunk jutni bizonyos, Héliodórosra és a műfaj megszűnésére egyaránt fényt vető, következtetésekhez.

Perry legnagyobb érdeme, hogy leszámolt a F. Brunetièrre műfajelméletéből származó fölfogással, mely szerint a műfajok mechanikusan, egymásból fejlődnek ki, s így minden műfaj "lévezethető" egy másiktól¹⁴³. Csakugyan, a görög szerelmi regény eredeztetésével kapcsolatos elképzelések, tudatosan vagy kevésbé tudatosan, de Brunetièrre műfaj-teóriájának gyakorlati alkalmazásai voltak. Rohde - szóltunk róla - a második szofisztika retorikájában jelöli meg a szerelmi regények forrását, J. Ludvikovský¹⁴⁴ és M. Braun¹⁴⁵ nyomán ma is divat

---

142./ Jó visszapillantást ad: Th. Sinko, i. m. 23 sk.; F. Zimmermann, Zum Stand der Forschung über den Roman der Antike; Gesichtspunkte und Probleme, Forschungen und Fortschritte 26, 1950, 59-62; E. H. Haight, i. m. 1-13; J. Ludvikovský, Řecký román dobrodružný, Praha, 1925 /francia nyelvű kivonat: 147-158/ 148-149; és G. Giangrande, lentebb, a 147. jegyzetben idézett tanulmánya első lapja-

a hellénisztikus historiográfiát tartani a regény-műfaj szülőjének¹⁴⁶, sőt nemrég olyan kutatók is akadtak, akik a hellénisztikus élégia és az újkomédia prózai parafrázisaiban /!/ jelölték ki a későbbi szerelmi regény előfutárait¹⁴⁷, hogy csak néhány, szélsőséges vagy népszerű elméletet említsünk; mert valójában nincs irodalmi műfaj a klasszikus kor végétől kezdve, melyet ne hoztak volna így vagy amúgy kapcsolatba a szerelmi regénnyel.

Az irodalomtörténeti megközelítések tehát rendre kudarcot vallottak, s tényleges eredményként legfeljebb hasonlóságokat, azonos motívumokat tudtak föltárni; de ugyanezt kell mondanunk a vallástörténeti megközelítés utolsó nagy művéről, Merkelbach fentebbiekben már idézett monográfiájáról is. Kétségtelen, hogy a szerelmi regények és a misztériumvallások - közelebbről: a beavatási szertartások - között sok és meglepő összecsendülés van. Egyik is, másik is elvágódás a rosszból a jóba, a szenvedések közül a boldogságba; egyik is, másik is

---

in.

144./ Lásd a 142. jegyzetet.

145./ Griechischer Roman und hellenistische Geschichtschreibung, Frankfurt a. M., 1934.

146./ Vö. egyébek közt R. M. Rattenbury, i. m. 220, és M. Hadas, III. Maccabees and greek romance, The Review of Religion 13, 1949, 155-162.

147./ G. Giangrande, On the origins of the greek romance; The birth of a literary form, Eranos 60, 1962, 132-159, illetve Th. Sinko, Narrationes amatoriae Graecorum quatenus cum nova comoedia cohaereant, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare 16, Sofia, 1956 /= Serta Kazaroviana 1/, 143-149.

csak számos megpróbáltatás hősies kiállása után, jutalomképpen adja meg főszereplőinek illetve beavatottjainak vágyaik teljesülését. Mi több, a beavatási szertartások ránk maradt leírásai¹⁴⁸ nem egyszer akármelyik szerelmi regény parafrázisai lehetnének! A hasonlóságok azonban még nem igazolják, hogy a szerelmi regény a misztériumvallásokból született, s R. Turcan, aki hatalmas, kismonográfiának is beillő tanulmányában, tüzetes kritika alá vetette Merkelbach tézisét, jó érzékel, tapint rá az elmélet gyenge pontjára: a német kutató csupán részlet-hasonlóságokat állapít meg, de seholsem tudja kimutatni, hogy a regények cselekménye a szertartás rendjének megfelelően bonyolódik, márpedig a feltételezett hasonlóságoknak csak ilyen nagyobb összefüggésben lenne bizonyító erejük¹⁴⁹. Turcan nem magyarázza a beavatási szertartások és a szerelmi regény konkordanciáit; annál találóbban B. P. Rear-don, aki úgy véli, hogy ezeknek oka a közös kulturális miliőben keresendő¹⁵⁰. Azaz, képletesen szólva, a misztériumvallá-

---

148./ Apuleius, *Metamorphoses* 11, 23, 8; Themistios Stóbaios-nál, 5 p. 1089.

149./ Le roman "initiatique": à propos d'un livre récent, *Revue de l'Histoire des Religions* 163, 1963, 149-199; főként 175 /on a peine à penser qu'un conteur "mystagogue" ait pu dramatiser pêle-mêle les rites auxquels il ferait allusion, sans ménager même un semblant de "succession" liturgique/ és 176 /on ne decèle aucunement dans l'économie du récit la moindre séquence initiatique, la transposition consciente et voulue d'un rituel mystique/. Bár Merkelbach tézise hamar követőkre talált, az ellentábort sem egyedül Turcan képviseli, vö. D. Kövendi, i. m., passim; T. I. Kuznyecova, i. m. 383-387.

sok és a szerelmi regény nem apa-fiúi, hanem unokatestvéri viszonyban áll egymással. S ha már kulturális miliőről van szó, hadd tegyük hozzá, hogy a kórabeli filozófia nem egy ága, elsősorban a szoikusok és a kynikusok, szintén harcnak, megpróbáltatásnak tartják az életet¹⁵¹, akár a szerelmi regények írói, s az sem véletlen, hogy ugyanakkor mennyire előtérbe kerül - éppen hires és küzdelmes "munkái" miatt - Hercules-Héraklész kultusza¹⁵².

Perry megoldása - hogy kiindulópontunkhoz térjünk vissza - korántsem látványos. Elutasítva a misztériumvallásokból, illetve a más műfajból eredeztetés gondolatát, elméleti okfejtéssel bizonyítja, hogy a szerelmi regény megszületése egyszeri teremtő aktusra, egyetlen író tudatos alkotó tevékenységére megy vissza¹⁵³, s ha ezer szál köti a későklasszikus és hellénisztikus irodalom megannyi műfajához, hát csak azért, mert az előttünk ismeretlen szerző természetesen nem a

---

150./ The greek novel, Phoenix 23, 1969, 291-309: It is not surprising, that two representations of the spiritual life of the age should resemble each other; the one does not necessarily derive from the other /305/.

151./ D. R. Dudley, A history of cynicism; From Diogenes to the 6th century a. D., London, 1937, 192 sk.

152./ Vö. M. Simon, Hercule et le christianisme, Paris, 1955; J. M. Stajerman, A II-III. századi osztályellentétek tükröződése a Hercules-kultuszban, in: Szovjet Ókori Történet 2, Budapest, 1955, 175-190 /= Vjesztnyik Drevnyej Isztorii 13/2, 1949, 60-72/; ua., Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches, Berlin, 1964, 129.

153./ I. m. 9 sk.

semmből teremtett; az új műfaj újdonsága következképp nem is annyira a fölhasznált "nyersanyag" múlik, hanem azon, hogy ennek a műfajnak minden eddigi terjedelmesebb prózai alkotással ellentétben a szórakoztatás volt az elsődleges és legfontosabb célja, ez a cél pedig minőségileg más struktúrába rendezte a készen talált hagyományos elemeket, származtak legyen bárhonnét, a lirától kezdve, a drámai műfajokon át, egészen a historiográfiáig. Persze Perry sem afféle irodalomtörténeti action gratuite-nek képzei a szerelmi regény létrejöttét: a teremtő aktust szerinte meghatározott társadalmi-kulturális erőtér váltotta ki¹⁵⁴, magyarul, az új műfaj meghatározott társadalmi rétegek meghatározott igényeinek felelt meg. Vagyis, hogy levonjuk a Perrytől le nem vont végkövetkeztetést: addig élt és virágzott, amíg ezek az igények és az igényeket támasztó társadalmi közeg többé-kevésbé változatlanul fennálltak.

De melyek voltak közelebből a görög szerelmi regényt éltető társadalmi igények és rétegek? Összefüggésbe hozható-e ezekkel a regény-műfaj szórakoztató jellege és legaltánosabb közvetett tanúsága, a benne kifejeződő egzisztenciális bizonytalanság? Perrynél, aki elsősorban a regény kialakulásának esztétikai aspektusaival foglalkozik és a "társadalmi igény" nagyon összetett fogalmát is főként esztétikai összetevőjében vizsgálja, ezek a kérdések háttérbe szorulnak. Más szóval a kitűnő amerikai tudós nem aknáta ki a megközelítési módjában rejlő lehetőségeket: a görög szerelmi regény szociológiája még megírásra vár¹⁵⁵. Mégis, talán a pillanatnyilag

---

154./ I. m. 12: It is only in response to a continuing popular demand, ... that more important and enduring literary forms, such as romance and tragedy, have been created.

rendelkezésünkre álló adatok egybegyűjtése és konfrontálása sem lesz haszontalan.

Induljunk ki abból a közismert tényből, hogy a szerelmi regénynek nincsen külön műfaji terminus technicusa a kortárs irodalomelméleti szairodalomban¹⁵⁶, továbbá, hogy olvasásukat a társadalmi ranglétra legfelső fokain állók elutasították illetve hibául rótták föl¹⁵⁷. Már ennyit is jogos volt úgy értelmezni, hogy a szerelmi regény nem tartozott a "bevett", hivatalosan elismert műfajok közé; sem az irodalomelmélet, sem a művelt elit nem fogadta be¹⁵⁸, annak ellenére,

---

155./ C. Miralles, akinek könyvét /La novela en la Antigüedad Clásica, Barcelona, 1968/ csak B. P. Reardon rövid recenziójából /Phoenix 24, 1970, 274-275/ ismerem, a recenzens szerint a görög regény "szociokulturális" interpretációjára tesz kísérletet. Megoldásai, úgy tűnik, nem egy esetben közel járnak a miéinkhez; a Longos-regényben Miralles - Reardon szavaival élve - "ethical evasion"-t fedez föl, a második századi görög regény pedig az ő értelmezésében "an 'ideal paradigm' to set /even if unconsciously/ against Roman materialism".

156./ Vö. S. Trenkner, i. m. 176 sk.; ugyanott további szakirodalom.

157./ Lásd az 50. jegyzetet. Egyébként hasonló elutasításban volt része a latin nyelvű novellának is, vö. L. Pepe, Per una storia della narrativa latina, Napoli, 1959, 196 sk.

158./ Vö. egyébek közt J. Ludvikovsky, i. m. 150 sk.; T. R. Goethals jr., The Aithiopika of Heliodorus, Diss. Columbia University, 1959, 75 sk.; M. C. Mittelstadt, Longus and the greek love romance, Diss. Stanford University,

hogy utolsó fejlődési periódusában, mint Iamblichos, Achilles Tatios, Longos és Héliodóros művei mutatják¹⁵⁹, igyekezett a kor rétorikus-szofisztikus műveltségének minden vivmányát magába olvasztani, megpróbált "szalonképessé" válni, úgy tűnik, sikertelenül. Szinte irodalmon kívüli életet élt tehát, amit egyébként az is elárul, hogy a regényírók egyrésze valószínűleg álnevet használt¹⁶⁰.

A szerelmi regény azonban hivatalos elismertetés híján is népszerű műfaj lett és maradt. A papirusztöredékek tanúsága ebben a tekintetben kétszeresen meggyőző: nem is annyira a számuk, mint inkább lelőhelyeik miatt, melyek világosan mutatják, hogy a műfaj alkotásai nemcsak a nagy irodalmi centrumokban forogtak közkézen, hanem a kisvárosi-falusi olvasókörzönséghez is eljutottak. S evatosan bár, de népszerűségük közvetett bizonyítékának tekinthető egy további körülmény: az, hogy egész sor, más jellegű és célzatú kortárs prózai műfaj, szintén "regényes" elemekkel telítődik, a Helm és Mazal osztályozásában foglaltakon kívül például a pszeudepisztolográfia is¹⁶¹.

Jó okunk van rá, hogy a szerelmi regénnyel kapcsolatban tömegprodukcióról beszéljünk. Tömegigényeket kielégítő, hozzá még szórakoztató jellegű és nem is az elitnek szánt irodalom azonban csak sajátos feltételek között alakulhatott ki

---

1964, 2 sk.

159./ B. E. Perry, i. m. 350, 15. jegyzet.

160./ Vö. B. Lavagnini, i. m. 146 sk.; T. I. Kuznyecova ezt Héliodórosszal kapcsolatban sem tartja lehetetlennek /i. m. 92/.

161./ T. A. Miller, Pszevdoisztoricseskaja episztolografija, in: Antyicsnaja episztolografija, Moszkva, 1967, 192-225.

az ókorban. Hogy a gyakorlati-technikai oldalról kezdjük fölgöngyölni az egymással szorosan összefüggő feltételek láncolatát: *conditio sine qua non* volt a papirusz- és pergamengyártásnak, az irodalmi termékek sokszorosításának és kereskedelmének fejlettsége; a "könyv"-piac kínálatát keresletével fenntartó, sőt fokozó, tehát jelentékeny számarányú olvasóközönség s ennek megfelelően legalábbis az alapfokú iskolázottság viszonylag magas foka¹⁶²; egy differenciált munkamegosztással funkcionáló gazdasági élet, mely egyenesen megkövetelt bizonyos iskolázottságot a társadalom tekintélyes részétől; s végül *conditio sine qua non* volt a stabil és jól szervezett államalakulatok léte, melyekben a gazdasági élet komolyabb belső és külső zavaroktól mentesen, nyugodtan és békében fejlődhetett. Mindezek a feltételek - ismeretes - Nagy Sándor halálát követőleg, a hellénisztikus birodalmak megszilárdulásával kezdtek kialakulni, s az i. e. 3. század végén illetve a 2. század elején érlelődtek meg véglegesen; Perrynek¹⁶³ és másoknak¹⁶⁴ alighanem igazuk van tehát, ha a görög szerelmi regegy keletkezését még a hellénisztikus korra teszik¹⁶⁵, amit

---

162./ Vö. W. Schubart, *Einführung in die Papyruskunde*, Berlin, 1918, 36 sk., 373 sk.; D. Diringer, *The hand-produced book*, London, 1953, 233.

163./ I. m. 57.

164./ Egyebek közt O. Weinreich, i. m. 18; S. Trenkner, i. m. 186; F. Wehrli, i. m. /lásd a 170. jegyzetet/ 139 és 152.

165./ Merkelbach, velük ellentétben, a műfaj születését csak a római birodalom keretein belül, a császárkortól kezdve tudja elképzelni /Gnomon 40, 1968, 657, 1. jegyzet/, mivel, úgymond, die gesamten kulturellen Verhältnisse ändern sich vollständig von dem Anblick an, als das ganze

egyébként a hellénisztikus irodalmi műfajoknak a szerelmi regényre gyakorolt szembetűnő hatása is támogat.

Milyen társadalmi rétegek alkották a görög szerelmi regények olvasótáborát? A fentebb elmondottakból kikövetkeztethető válasz természetesen nem több laza körülhatárolásnál, már csak azért sem, mert a műfaj félévezredes fejlődése és hatalmas térbeli elterjedettsége miatt eleve számolni kell bizonyos különbségekkel. Nem mehetünk tehát tovább, mint Perry, aki óvatosan a "középrétegek"-ben¹⁶⁶ jelölte meg a szerelmi regények olvasóközönségét; illetve meghatározásán mindössze annyiban finomíthatunk, hogy utolsó, "szofisztikus" periódusának tanúsága szerint a műfaj alighanem magasabb társadalmi rétegeket is meghódított, vagy, másként fogalmazva, hogy a szerelmi regényeket egyre többen és egyre műveltebb olvasók igényelték. Ezek a következtetések azonban csak akkor nyerik el igazi súlyukat, ha legalább a valószínűség érvényével meg tudjuk indokolni, hogy a jelzett középrétegek miért éppen a görög szerelmi regény elvágyódását és érzelmi utópiáját keresték, s miért keresték egyáltalán a szórakozást, melyet a műfaj nyújtott.

Kiindulásként hadd utaljunk a hellénisztikus kor egyik - megint csak közismert - vonására: arra, hogy a Nagy Sándor birodalmának romjain kialakult monarchikus rendszerek elválasztották egymástól a hajdani polis-államokban még harmó-

---

Mittelmeergebiet politisch einer einzigen Regierung unterstand. Ezzel egészében nem érthetünk egyet; csak azt tekinthetjük biztosnak, hogy a Pax Romana kétségkívül kedvezőbb feltételeket biztosított a regények elterjedésének, elősegítve a műfaj kiteljesedését.

166./ A morally and realistically minded, middle-class citi-

nikus egységbe fonódó magán- és közéletet, azaz, hogy az egykori polis-polgár természetes, alulról jövő aktivitásának szerepét a hatalmasra duzzadt államapparátus fentről irányított aktivitása vette át. A hellénizmus közéletből kizárt, magánélet passzivitására kárhoztatott embere az államapparátusban nem láthatott mást elidegenedett, ismeretlenné vált hatalomnál, nem csoda hát, hogy minden viszonylagos prosperitás ellenére, kivált, ha a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokain állt, egész életét és sorsát bizonytalannak, a vakveletlen játékszerének érezte - ezért is kap a megszemélyesített Tyché olyan előkelő helyet a hellénisztikus kor /és hozzátehetjük: a szerelmi regény¹⁶⁷/ képzetvilágában. A létbizonytalanság érzése egyébként a kevésbé tehetősek, köztük a középrétegek esetében nemcsak a politikai struktúra megváltozásából fakadt: ezek a rétegek szenvedték meg legközvetlenebbül és legsúlyosabban az árvíz, tűzvész vagy aszály formájában mindig fenyegető természeti csapások, és az időről-időre bekövetkező társadalmi katasztrófák, a háborúk és belviszályok káros következményeit; egy-egy efféle esemény akár összes vagyonuk, "középhehelyzetük" azonnali elvesztését eredményezhette, sőt ilyen körülmények közt az a sors is várhatott rájuk, a korabeli papi-
ruszok tanúsága szerint korántsem párját ritkító kivételként, hogy, nem tudva eleget tenni adókötelezettségeiknek, kénytelenek lesznek csoportosan elhagyni otthonukat és a törvényen kívüliség veszélyeit vállalni, mint Achilles Tatios és Héliodoros bukolosai¹⁶⁸.

---

zenry - mondja jellemzésükre /i. m. 63/.

167./ A Tyché-kép fejlődésére vonatkozólag vö. E. Rohde, i. m.

296 sk.

168./ Vö. A. Dmitrjev, Bukolü, Vjesztnyik Drevnyej Isztorii

A középrétegek egzisztenciális beszűkültsége és bizonytalansága objektíve nem volt megszüntethető, s a kitörés, a menekülés lehetősége számukra főként az illúziók irányában adódott, a túlfűtött érzelmek, a misztika, a látszatközéletiség felé: így kap központi szerepet a hellénisztikus életben a szerelem és az erotika, így szaporodnak el gombamódra a vallási és egyéb, nem politikai jellegű egyletek, a thiasosok és eranosok¹⁶⁹, melyekhez később a misztériumvallások járultak - megannyi illuzórikus kísérlet az elveszett emberi teljesség helyreállítására. És mindezek mellett, egyfelől az iskolázottság elterjedése és a viszonylagos jólét következtében, másfelől viszont a magánélet korlátozottságának ellensúlyozásául is, mind nagyobb teret hódított a szórakozás igénye, melyet hovatovább nem elégitettek ki a korabeli szórakozás helyhez és időhöz kötött formái, a színház, a mimus, vagy később a kocsiversenyek és a gladiatori játékok; ennek a megnövekedett szórakozásigénynek a kielégítése a mindig elérhető, azaz a könyvet, a szórakoztató tömegirodalmat követelte.

A most fölvázolt társadalmi miliő magában foglalja mindazokat a tényezőket, melyek hatására a görög szerelmi regény létrejött, és amelyek az új műfaj legáltalánosabb tartalmi-formai jegyeit meghatározták. És ugyanezek a tényezők, a középrétegek szórakozásigénye, elvágyódása és fenyegetettségi érzése, lényegében változatlanul hatottak még évszázadokon keresztül, amiképpen a hellénisztikus típusú középrétegek termé-

---

10/4, 92 sk.

169./ W. W. Tarn - G. T. Griffith, i. m. 93 sk.; F. Poland, Geschichte des griechischen Vereinswesens, Leipzig, 1967 /unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe 1909/, 16 sk.

szetesen szinten újratermelődtek, azután is, hogy az oikuméné keleti része Róma fennhatósága alá került: a római birodalom ugyanis, bármennyi változást okozott a görög nyelvü-műveltségü területeken, valójában nem volt más, mint egy, a sok hellénisztikus államot egyesítő hellénisztikus csúcsmonarchia.

Mégsem indokolatlan föltételezni, hogy a római kor speciális viszonyai nyomot hagytak a szerelmi regényen. Elsősorban az államhatalom még fokozottabb elidegenedésére gondolkunk, mely alighanem tovább erősítette a műfaj "utópikus"-elvágyódó vonásait, végleg elvágva a lehetőségét - legalábbis görög nyelvterületen - annak, hogy az "ideális" regény egyenrangú párjaként létrejöhessen illetve gyökeret verhessen a regénynek egy realista, vagy inkább naturalista válfaja, aminek pedig, mint legutóbb F. Wehrli meggyőző érveléssel kimutatta¹⁷⁰, megvoltak az irodalmi előfeltételei.

Ez csupán sejtés, vagy legfeljebb nem egészen alaptalan hipotézis, melyet egyebek közt az fog majd a valószínűség, esetleg a bizonyosság rangjára emelni, ha magyarázatot nyer, hogy az "ideális" görög szerelmi regénnyel szemben miért realista fogantatású a római regény. Viszont - folytatva a szerelmi regény római kori történetét -, a műfaj utolsó, retorikus-szofisztikus korszakából már nemcsak hipotétikusan, hanem okkal-joggal levonható a következtetés: az a körülmény, hogy a szerelmi regény a műveltebb, magasabb társadalmi rétegekbe is behatolt, közvetve a létbizonytalanság, az illuziókergetés térhódításáról árulkodik, amit a Longos és Héliodóros elemzéséből leszűrt tanulságok birtokában bizvást a kezdődő válság jeleként értelmezhetünk.

170./ Einheit und Vorgeschichte der griechisch-römischen Romanliteratur, Museum Helveticum 22, 1965, 133-154.

A 3. században kiéleződő válság a barbárok meg-megújuló betörései és egymást érő belső krízisek, a földművelés, a kereskedelem és ipar, egyszóval a gazdasági élet általános és rohamos hanyatlása¹⁷¹, éhínség és járványok közepett érte el tetőfokát; egész vidékek neptelenedtek el és maradtak parlagon, a közbiztonság megszűnt, a birodalom szinte az állandó ostromállapot képét mutatta. Az ipar és kereskedelem pangása természetesen a papirusz-termelést, a "könyv"-piacot és az irodalmi életet sem kímélte: a 3. századból származó papirusz-leletek mennyisége jelentős csökkenést mutat a korábbi korszakokhoz képest, és néhány nagymúltú irodalmi műfaj is teljesen elnémul¹⁷², köztük Héliodórosszal a görög szerelmi regény. Rómának ezeket a megpróbáltatásokkal terhes évtizedeit ugyanis éppen azok a középrétegek szenvedték meg leginkább, melyek igényei a szerelmi regényt létrehozták és évszázadokon át éltették: a válság nyomorba taszította, szétzilálta és megtizedelte őket¹⁷³, vagyis a szó szoros értelmében a műfaj társa-

---

171./ Vö. G. Schrot, Der Charakter der Wirtschaftskrisen im

Altertum, Acta Antiqua 7, 1959, 251-283, főként 260 sk.

172./ G. Walser - Th. Pekáry, Die Krise des römischen Reiches;

Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jahrhunderts /193-284 n. Chr./ von 1939 bis 1959, Berlin, 1962, 121.

173./ M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich 2, Leipzig, 1929, 176 sk., kivált 209: Im Verschwinden begriffen war der Mittelstand, die tätigen, gewerbstüchtigen Bürger der unzähligen Städte im Reich, die das Bindeglied zwischen den unteren und den oberen Klassen bildeten. Von dieser Klasse hören wir nach der Katastrophe des dritten Jahrhunderts nur noch sehr

dalmi alapjait renditette meg. Igaz, a válságot fölszámoló diocletianusi restauráció után a középrétegek valamelyest rendezhették soraikat, de már a pogány-keresztény párharc forrponjtján, és keresztény hívőkkel gyorsan telitődve, következésképp világnézetileg módosult igényeik is más "regényes" műfajok kialakulását-megerősödését segítették elő. A szerelmi regény fölöött visszavonhatatlanul eljárt az idő; Héliodóros Aithiopiája csakugyan - Th. Sinko kifejezésével élve¹⁷⁴ - ultimus idemque splendidissimus flos volt a műfaj történetében.

---

wenig.

174./ De ordine quo erotici scriptores Graeci sibi successisse videantur, Eos 41, 1940-1946, 45.